

$$\frac{124}{3}$$

अथ

शारीरकभाष्ये प्रथमोऽध्यायः

Shārīraka Bhāṣya Prathamādhyāya

७८

124/3

१२४
३

इति श्रीमच्छारीकभाष्ये प्रथमोऽध्यायः समाप्तः

[illegible]

[illegible]

को सव रूप्यदूरीनात्। अल्लवाने वं लक्षणमवगम्यते। निःकलनिःक्रियं शोते निरवद्यं निरुद्धं निरुद्धादिभ्यः ॥ १॥ पानि
 शब्दाद्भूतानां ननु पादानकारणमशुधादिगुणकस्मृतिप्रसिद्धमभ्युपगंतव्यं। अल्लकारणत्वेन श्रुतेर्निमित्तमात्रेण
 वसानादित्येवं प्राप्ते ॥ २॥ अकृतिश्चापादानकारणं न अल्लभ्युपगंतव्यं निमित्तकारणत्वे। न केवळं निमित्तकारण
 मव। कस्मात्प्रतिज्ञादृष्टान्तुपरोधादेव प्रतिज्ञादृष्टान्तो नोपरुध्येते। प्रतिज्ञातावदुत्तमादेशमप्राक्षोयेन
 श्रुतश्रुतं भवति अमर्तं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति तत्र केन विज्ञातेन सर्वमन्यदविज्ञातं मयि विज्ञातं भवतीति प्रती
 यते तत्रोपादानकारणविज्ञाते सर्वं विज्ञातं भवत्युपादानकारणव्यतिरेककार्यस्यानिमित्तकारणव्यतिरेकस्तु
 कार्यस्य कस्मिन्लोके तद्वत्प्रसादव्यतिरेकदर्शनादृष्टान्तोपि यथासौम्ये केन सत्यं न सत्त्वं सत्यं विज्ञातं स्याद्वा
 र्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्युपादानकारणगोचर एवास्मायते तथै केन लोहमणिना सर्वं लोहम
 यं विज्ञातं स्यादेवेन नखनिर्मुक्तने न सर्वं कर्तव्यं स विज्ञातं स्यादिति तत्राथान्यत्रापि कस्मिन्नुभगवो विज्ञाते स
 र्वमिदं विज्ञातं भवतीति प्रतिज्ञायथासौम्ये व्याप्तावधयः ॥ ३॥ भवतीति दृष्टान्तः आत्मनि रवत्त्वेरेदृष्टे श्रुते मते वि
 ज्ञाते इदं सर्वं विदितमिति प्रतिज्ञा। स यथादुष्टं दुष्टं ह्यमानस्य नवाह्वा न्नुद्यो न शक्नु पादु हणय दुष्टं सुगह
 एतदुष्टं भ्याद्यतस्य वाशब्दो गहीत इति दृष्टान्त एव यथा स भवं प्रतिवेदोते प्रतिज्ञादृष्टान्तो प्रकृतित्वसाधनोप
 त्येतत्त्वो यत इतीममपि पंचमी यतो वा श्मानि भूतानि ज्ञायंत इत्यत्र जनि कर्तुः प्रकृतिरिति विशेषस्मरणं
 एकतिलक्षण एवापादाने दृष्टव्या निमित्तत्वं तदधिष्ठात्रै तराभावा दधर्मो तव्यं। यथा हिलोके मत्स्यवर्णादि
 बभूवु पादानकारणं कुलाल सुवर्णकारादी न विद्यात् न वेक्ष्य प्रवर्तते नैवं अल्लपादानकारणं स्वसतोपा
 धिष्ठाता ये क्ष्योस्ति। प्रागुत्पत्तेरेकमेवाद्वितीयमित्यवधारणं दाधेष्ठात्रै तराभावादि प्रतिज्ञादृष्टान्तुपरो
 धादेवोचितो वेदितव्यः। अधिष्ठातरि ह्युपादानादस्य स्मिन्नभ्युपगम्यमाने पुनरप्येकविज्ञातेन सर्वं विज्ञातं स्या
 त्। अत्रात्मनि ज्ञातं दृष्टान्तोपरोध एव स्यात्तस्मादधिष्ठात्रै तराभावात् तन्न ॥ कर्तुं पादानांतराभावात् प्रकृतित्वं
 तस्यात्मनः कर्तृत्वं प्रकृतित्वं। अत्रात्मनि ज्ञातं दृष्टान्तोपरोध एव स्यात्तस्मादधिष्ठात्रै तराभावात् तन्न ॥ कर्तुं पादानांतराभावात् प्रकृतित्वं
 तस्यात्मनः कर्तृत्वं प्रकृतित्वं। अत्रात्मनि ज्ञातं दृष्टान्तोपरोध एव स्यात्तस्मादधिष्ठात्रै तराभावात् तन्न ॥ कर्तुं पादानांतराभावात् प्रकृतित्वं

यो सावन्मोहमस्मीति न स वेदमत्योः समत्पुमा प्रोति यद्दृष्टं नानेव पश्यति इत्येवंजाती य कात्मवा एष महा
न ज आत्मा जरो मरो मृतो भयो ब्रह्मेति वा त्मनि सर्वविक्रिया प्रतिषेधा दन्मभावमुमुक्षु एगं नि
रपवादविज्ञानानुपपत्तेः सुनिश्चिता धातुपपत्तेः अनिरपवादं हि विज्ञानं सर्वाकाक्षानिवर्तकमात्मनि
व्यभिच्यते वेदोक्तविज्ञानं न निश्चिता धातु इति वश्रुतिः तत्र को मोहः कः शो क एकत्वमनुपश्यत इति व
स्थितप्रज्ञस्य क्षेत्रे लक्षणं स्मृतं श्रुतिः स्थिते वक्षोत्रज्ञपरमात्मैकत्वं विषये सम्यग्दर्शने क्षेत्रज्ञः परमा
त्मनि नाममात्रेण दार्क्ष्यं यं परमात्मनो निमित्तः परमात्मा यं क्षेत्रज्ञादि नृद्वयं वेजाती यक आत्म
भेदविषयो निर्विकार निरर्थकः एको ह्ययमात्मानाममात्रज्ञे देन बहुधाभिधीयत इति न हि सत्ये सा
नमनेते ब्रह्मको वेदनिहितं गुणयामिति कां विदेवै कां गुहा मधिकृत्येतदुक्तं न न ब्रह्मणो न्येय
ह्यको निहितो स्तितले द्वात देवानु प्राविशदितस्तु दुरेव प्रवेश अवगात ये तु निर्विकृत्य वेति ने वेदी ता धं बाध
मा ता ३ श्रेयो हारं सम्यग्दर्शनमेव बाधते कृतकमेति त्वं मोक्षकल्पयेति न्यायेन वनसंगद्येत इति प्रकृति
श्रुतिः श्रुतिः श्रुतिः श्रुतिः श्रुतिः यथा भूदमहेतुला कुने जिज्ञास्य एव निश्रेयसहेतुला कुने जिज्ञास्य मि
थुके ब्रह्मवज्रमाद्यस्य यत इति लक्षितं नृक्षेण घटवकादा नो म सुवर्णदि वत्प्रकृतित्वे कुलोत्सुवर्णकार
देवनिमित्तत्वे च समानमित्यतो भवति विमर्शिकमात्मकेषु न ब्रह्मणः कारणं स्मादिति तत्र निमित्तकारण
भवता वल्ले व लं स्मादिति प्रतिभाति कस्मात् ईक्षा पूर्वक कर्तृत्व अवगादीक्षा पूर्वकं ब्रह्मणः कर्तृत्वमवगम्यते स
ईक्षा वक्तुं स प्राणमसृजते त्यादि श्रुतिः ४ ईक्षा पूर्वकं कर्तृत्व निमित्तकारणे व कुलादिषु दृष्टमने के का
रक प्रविका वक्रिया प्रल सिद्धि लो क इत्यनेन सव न्याय आदिकर्तृत्वमि युक्तः सैकमयि तु माश्रय ल प्रसिद्धे श्र
ईश्वराणां हि वराजवे वर्यतादीनां निमित्तकारणत्वं मेव के वलं प्रतीयते न ह्यस्मिन् श्रयस्वापि निमित्तकारण
त्वं मेव युक्तं प्रतिपत्तुं कार्यं वेदं जगत्सा वयवमवेतकम शुद्धं च दृश्यते कारणेनापि तस्य तादृशेनेव भवितव्यं कार्यकारण

ननु खेदाभिधानमेतदेतन्मोक्षहेतुः ॥ १५ ॥ समुच्छा यतान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संजास्तीति कथमेतद्वक्तव्यं तन्निधानं
नेष दोषो विज्ञानविज्ञानविनाशान्निप्रायमेतद्विनाशान्निधानं नास्तीत्येदोभिधीयते अत्रैव मा भगवानमु
मूत्रं प्रेत्य संजास्तीति पर्यनुयुज्यस्व यमेव अन्यथा ॥ अंतरस्य दर्शितत्वात् नवा अरेह मोहं ब्रवीम्य विनाश
वा अरेय मात्मा ॥ नु विविधमस्मात् ॥ संसर्गस्य स्वभावतः एतदुक्तं भवति कूटस्थे नित्य एवायं विज्ञान
धन आत्मानास्यो ह्यप्रसंगोऽस्ति मात्राभिस्त्यस्य भूतं द्वि यत्नक्षणाभिरविद्या कृताभिरसं सगो विद्य
या भवति संसर्गभावोऽवतत्कृतस्य विशेषस्याभावात् न प्रेत्य संजास्तीत्युक्तमिति ॥ यदप्युक्तं विज्ञानात्
मरेकेन विज्ञानीयादित्युक्तं तैव वनेन शक्येनोपसंहरात् ॥ इहानात्मन एव देहकृत्यत्वं मित्रं ददिकाशा
कृत्स्नो येनैव दर्शनेन परिहरणीयं अपि यमेव हि द्वैतमिव भवति न द्वैत इतरं पश्यति इत्यारभ्या विद्यावि
षये तस्यैव दर्शनादित्युक्तं विशेषविज्ञानं प्रपञ्चयत्रत्यस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन केन पश्येत् इत्यादि
ना विद्याविषये तस्यैव दर्शनादित्युक्तं विशेषविज्ञानं स्यात्मावमभिदधाति पुनश्चाविषयाभावेऽप्य
त्मानं विज्ञानीयादित्याशंक्य विज्ञानात् मरेकेन विज्ञानीयादित्याह तत्तत्तद्विशेषविज्ञानाभावोपपा
दनपरत्वाद्वाक्यस्य विज्ञानधानुरेव केवळः ॥ १६ ॥ ननु भूतं सर्वं गत्या कर्तव्यं कर्मवत्त्वेन न तद्वानिर्दिष्ट इति
भूते ॥ दर्शितं तु पुरस्तात् शक्यं स्त्रीयस्य यक्षस्य श्रुतिमती ॥ अतश्च विज्ञानात्मपरमात्मनोऽपि
त्युपस्थापितं नामरूपरचितदेहाद्युपाधिनिमित्तोभेदो न धारमायि कूटस्थे बोध्यः ॥ सर्ववेदो न वादिभिर
भूपुर्षोत्थः ॥ सर्वेदेसोम्येदं स गृह्योऽदेकमेवाद्वितीयमात्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वं इदं सर्वं यदयमात्माना
न्योऽतोऽस्ति इहाना न्योऽतोऽस्ति ओतयेर्वरूपाभ्यः ॥ अतिभ्यः स्मृतिभ्यश्च वासुदेवः सर्वमिति क्षेत्रज्ञो वाच
माविद्वि सर्वं क्षेत्रं पुनरारतः ॥ समं सर्वं भूतं भूतिर्देवं परमेश्वरमित्येवं रूपाभ्यः ॥ १७ ॥ ननु दर्शनापवादश्च

पणमिति काशस्स आचार्यो मन्यते। तथा च आसण मने न जीवेनात्मनानुप्रविष्टी नामरूपेया क र वाणीत्येवं ज्ञानीयदे
 परस्मैगास नो जीवभावेनावस्थानं दर्शयति। मंत्रवर्णश्रुतवर्णिरूपाणि विविचिषधीरो नामानि। तासि वदन्त्यदात्मतत्त्वे
 जानीमको। नच तेऽप्रकृतौ न जीवस्य रथकृष्टिः शुभायेन परस्मादात्मनो न्यस्तद्विहाते जीवस्याच्चाशस्स चोचो
 स्याद्विकृतः पर एव श्रोतवो नान्य रसि सतम। २५५ स्युय द्यपि जीवस्य परस्मादनन्यत्वमभिप्रेत। तथा
 अपि प्रविश सिद्धिरिति सापेक्षताभिधानात्कार्यकारणभावः कियानप्यभिप्रेत इति गम्यते। औदुलोमि
 पक्षे पुनः स्युमेवावस्थानं रापेक्षो भेदाभेदौ गम्येते। तत्र काशकृत्स्नीयमते कृत्ये नुसारी ति गम्यते।
 नित्येनादियिषितार्थानुसारतत्त्वमसीत्यादिप्रतियोगिवचसतिज्ञानादमेतत्त्वमेव कल्पते। त्रिकारालकत्वे हि जीवस्या
 भ्युपगम्यमाने विकारस्य प्रवृत्तिर्न संबध्येत् प्रत्यक्षसंगान्नानादमृत्तत्त्वमेव कल्पते। अतश्च स्वात्मस्य नातरूपस्या
 सत्त्वाद्वाध्याप्रयत्नात्तरूपं जीव उपपद्यते। अत एवोपनिषदि जीवस्य केचिद्विद्विस्मृतिमोहाहरणेन आत्ममात्रेण
 ध्यायन्नेव वेदितव्यं। २५६ पुनर्जन्तस्यैव महतास्तस्य उष्ट्रस्य भूतेभ्यः समुच्छाने विशानात्मभावेन दर्शयित्वा आत्मतत्त्वं
 देहस्यैव दर्शयतीति तत्रापीयमेव त्रिस्तुती योजयिष्ये। प्रतिशो सिद्धिर्लिंगात्ता श्रुतः। इदमत्र प्रतिशान्तम। तानि निराते
 विविदि ते भवती दंतवैयदयमात्मनि। यथा दिनं वसवं स्यना मरुपकर्म प्रपंचसौक प्रसवत्वादक प्रलयोच्चैर्दुःखं दिदृष्टं
 तैश्च कार्यकारणपौरुषमतिरेकप्रतिपादनात्तस्या एव प्रतिरूपाः सिद्धिस्तु च पश्यतस्त्रिंशय म्महती भूतस्य भूतेभ्यः सम
 त्त्वा न विहातात्मभावेन कथितमित्या २५७ स्मरथ आचार्यो मन्यते। अत्रे देहिसत्येकवित्तानेन सर्वविकारने प्रतिपादयि
 वदन्त्यतस्ति। उक्मिष्यत एव भावादिसौ दुलोमिः। उक्मिष्यते विहातात्मनो ज्ञानध्यानादिसामर्थ्यात्संप्रज्ञानस्य
 परेणात्मनेका संभवादित्दमने तासि धातुमित्यौ दुलोमि राचार्यो मन्यते। अत्र स्थितिरिति काशस्स। अस्मैव
 परस्मैगासनेनैव जीवभावेनावस्थाना उपपन्नमिदमने तासि धातुमित्यौ दुलोमि राचार्यो मन्यते।

स्या ३

३५

साम

मा १

विज्ञाना

सूत्र ११

अत्रोपाधिकं जगत्सत्त्वं कथनादभेदसूत्रेन मिदमुपपन्नमित्यर्थः ३२

दत्तदेवमेव ह्यस्य तत्त्वमात्राणां नाया मैत्रेया पातवन्त्य आत्मविज्ञानमिदमुपदिशति न चान्यत्र परमात्मविज्ञानादमुत्तम
 स्तीति श्रुतिस्मृतिवत्तदिति तथास्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानेन च मानेनाप्यत्र परमकारणविज्ञानाभ्युपगमवक्तव्यते न च
 तदोपकारिकमाश्रयितुं शक्यं यकारणमाश्रयित्वानेन सर्वविज्ञानं प्रतिपाद्यते तरेण गये न तदा वोपपादयति ब्रह्मवपरा
 हायान्यत्रात्मनो अस्त्वैवेत्यादिना योहि ब्रह्मक्षत्रादिकैजगत्सर्वकर्मोति निति नेददृष्टिमापोघेदं सर्वं यदयमात्मनिसर्वस्यव
 स्तुज्ञानस्यात्मा यतिरेकमवतारयति ददुभयो दिदृष्टं तेन तमेवाव्यतिरेकं दृश्यते अस्मिन्महती भूतस्य निश्चितमेतद्यद
 ग्वददृष्ट्यादिना वप्रत्येतस्यात्मनो नामरूपकर्मप्रपंचस्य कारणताया चक्षाणा परमात्मनो मैत्रेयं गमयति तथैवैकाग्रनप्रक्रि
 यया पिसविषयस्य संप्रियस्य सातं करणस्य च प्रपंचस्यैकाग्रनमनंतरमवाप्त्यं प्रती न ब्रह्मं वा चक्षाणः परमात्मानं मैत्रेयं गमयति
 तस्मात्परमात्मनो वापदे रीना धूपदे रादिति गम्यते यस्य नरकं प्रियमस्त्वचनोपक्रमो द्विज्ञानात्मन एवापदर्शनायागम
 रादस्य जब्रूमः प्रतिलामिदं जैगमात्रमर्थः अस्त्यत्र प्रतिज्ञा आत्मनि विज्ञाने सर्वोपदे विज्ञानं भवतीदं सर्वं यदयमात्मे
 ति च तस्याः प्रतिज्ञायाः सिद्धिस्तु च यत्तेन ज्ञिगं यस्य सत्त्वचित्तस्यात्मनो दृष्ट्यत्वादितु कीर्तनं यदि हि विज्ञानात्मन परमात्मनो
 न्यः स्यात्ततः परमात्मविज्ञानेन विज्ञानात्मानं विज्ञानतरस्यैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं यप्रतिज्ञाते तदीयेता तस्मात्प्रतिज्ञासिद्धयर्थं विज्ञा
 नात्मपरमात्मनो रभेदां शो नोपक्रमणमित्याश्रयथा चायमेति न्यते इति चेन्न विज्ञानं एव भावदिस्योद नोमि विज्ञानात्मन एव दरे
 यमनो बुद्धिसंघातोपाधिसंपक्वितुं शक्यं तस्य तान्धा नादि साधनानुष्ठाना संप्रसन्नस्य देहादिसंघातानुक्रमिथतः
 मात्मनैकोपपत्तेरिदमभेदेनोपक्रमणमित्योद नोमि राचा योमन्यते अति श्वेवं भवति यदुषसं प्रसादोऽस्मात्समुत्थापयत्यो
 तिरुपसपद्यत्वेन रूपेणासिनि षयनरनि कचिच्च जीवाभ्यमपि नामरूपं नदीनिदरां तेन तापयति तथा विज्ञानात्मरूपमिदं
 मुक्तः परात्मरं पुरुषमुपैति दिव्यमिति यथाज्ञो केन घस्याश्रयं नामरूपं विहाय समुद्रमुपयत्येवं जीवोपित्याश्रय
 मेव नामरूपं विहाय परं पुरुषमुपैतीति हि तत्रार्थं प्रतीयते दृष्टं तद्वत्तदंति कपोस्तुन्यतापे ॥ अथ
 तिरिलिकाशरूत्सः अस्यैव परमात्मनोऽनेनापि विज्ञानात्मभावनादस्मान्नादुपपन्नमिदमभेदेनोपक्रम
 तगतात्मनो न ज्ञातं येन लक्ष्मद्रावंपश्यति तमिथादिसिद्धं तदेवमिदं दृष्टं ब्रह्मक्षत्रादिकैजगत् १५

न तदपि
कामेन

क्यजातशत्रुसंवादेस्व हे विज्ञानमयशब्देन जीवमात्रायत द्यातिरिक्तं परमात्मा मोनेम नंति। यएव विज्ञान
 मयः पुरुषः के पतदा भूतुत एतदा गादिति प्रश्ने प्रतिवचने विषय एवोऽत हे दय आकाशस्तस्मिन्नेत इति। आका
 शशब्दोऽपरमात्मनि प्रयुक्तो दहरोस्मिन्नेतरा काश इत्यत्र सर्व एत आत्मनो व्युत्पन्नं तीति बोधा धिमतमात्म
 नामन्यतो व्युत्पन्नमात्मनेतः परमात्मानमेव कारणत्वेनात्मनेतीति गम्यते। प्रालोदि निराकरणस्यापि सुषुप्त
 पुरुषोत्तमनेन माणदिव्यतिरिक्तोपदेशोऽभ्युच्चयः॥ वाक्यान्वमात्र॥ हृदहारण्य के मे त्रेयी ब्राह्मणे धीयते
 नवा अरे पत्युः कामायेत्युपक्रम्य नवा अरे सर्वस्य कामा य सर्वं प्रियं भवत्यात्मने स्तु कामा य सर्वं प्रियं भवत्या
 त्मावा अरे इह व्यः श्रोतव्यो मतव्यो निदिध्यासितव्यो मे त्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन अवलोकनमत्या विज्ञाने
 नेर्द सर्वविदितमिदं तत्रैतद्वि विविक्लस्यते किं विज्ञानात्मैवा यं इह व्यत्वादि क्ये एष दिश्यते आहोस्ति त्वरमा
 तेति। कुतः पुनरेषा विविक्लता प्रियमसंख्यितेनात्मना भोक्तोपक्रमादिज्ञानात्मोपदेश इति प्रतिभाति न
 थात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपदेशात्परमात्मोपदेश इति। किं तावत्प्राप्तं विज्ञानात्मोपदेश इति कस्मादुप
 क्रमसाधनं यत्। पत्रिजाया पुत्रवित्तादि कर्हि भोग्य भूतं सर्वं जगदात्मार्थं तया प्रियं भवतीति प्रियमसंख्यितं भोक्ता
 रमात्मानं उपक्रम्या नंतरमिदमात्मनो दर्शनाद्युपदिश्यमानं कस्यान्यस्यात्मनः स्यान्मध्यपीदमहं इतस्ते
 तस्मिन्प्रत्यक्षस्य भूतेभ्यः समुच्चानं विज्ञानात्मभावेन बुवन्तिज्ञानात्म एवैदं इह व्यत्वं दर्शयति। नथा विज्ञानात्
 मरेकेन विज्ञानीयादिति कर्तव्यत्वेन शब्देनोपसंहरन् विज्ञानात्मानमेव होषदि क्व दर्शयति तस्मादात्मविज्ञानेन
 सर्वविज्ञानवचनं भोक्तृत्वाद्भोग्यजातस्योपचारिकं इह व्यमित्येवं प्रादोऽब्रूव ॥ परमात्मोपदेश एव यं कस्मा
 दाक्यान्वमात्रवाक्योऽहं देवो कोपरेण वेक्ष्यमानं परमात्मानं प्रत्यक्षितव्यं तद्वक्ष्यते कथमिति। तदुपपाद्यते
 भूमतेत्यस्मत्पुना शास्त्रादि तैति याज्ञवल्क्यादुपश्रुत्येनाहं नाम्मता स्या किम हतेन कुर्या यदेव सगवान्ये

२ अदित्यादिपुरुषाणां कर्तृत्वं नार्थं काचित् प्रमाणं अत्र शत्रुं कर्तुं न शक्यं न निरस्यमानं वेदितव्यं तेषां कर्तृत्वमर्थं भावते
ननु तेषां न ब्रह्म प्रमाणं यति अतो न ब्रह्म वेदितव्यं नो हि मत्तश्च पूर्वतश्च शक्यं

वेदना कोपेते वा का किं प्रतिबोधयिष्युरज्ञानशत्रुः सुप्तं पुरुषमार्म आमंत्रणशब्दाश्रवणं त्रिणादीनाम
भोक्तृत्वं प्रतिबोधयति दृष्टान्तो नोच्छेत्तुं त्रिणादीनां विरक्तिं ज्ञेयं प्रतीतिबोधयति तत्रापरस्मादधिर्ज्ञे
यत्किं गमयगम्यते तद्यथा वा त्रेष्टीस्वर्भुङ्क्ते यथा वा स्वाः श्रेष्ठिनं भुंजते वमेव प्रज्ञा आत्मे तैरात्मनि भुंङ्क्ते
तमेव त आत्मानं पुरुषमात्मानं भुंजते इति प्राणान्नं तस्य जीवस्योपपन्नं प्राणशब्दत्वं तज्जीवमुख्यप्राणयो
रन्यतरद्वयप्रदणो यानपरमेश्वरस्तु निगानवगमादित्येव प्राप्ते ब्रूमः परमेश्वर एवायमेतेषां पुरुषाणां
कर्तृत्वात् तस्यैव तस्मादुपक्रमसामर्थ्यादिहेतुत्वात् कर्तृत्वं ज्ञातशत्रुत्वं ब्रह्म ते वैवाणीति संबद्धिमुपक्रमे
सर्वकृतिविदादित्याद्यधिकरणान्मुरवां मुख्यान्मुख्यब्रह्म दृष्टिभाजउत्कर्तृत्वं ब्रह्म ब्रह्म तमज्ञातशत्रु
मृषावैखल्यमासवद्विष्टब्रह्म ते वैवाणीत्यमुख्यब्रह्म दित्तया पोद्यं कर्तृत्वं मन्वेदितव्यतयोपनि
क्षेपयदिसौख्यमुख्यब्रह्म दृष्टिभाजस्मादुपक्रमोक्त्याप्येतत्तस्मात्परमेश्वर एवायं भवितुमर्हति कर्तृ
त्वं येतेषां पुरुषाणां न परमेश्वरादन्यस्य स्वातंत्र्येण ब्रह्म ते। यस्य वेत कर्म तस्य पिनाये परिस्मृते तस्य
सामर्थ्यमधिर्मते दृष्टान्तस्य वाक्यमलो निदेशस्तयोरन्यतरस्या व्यप्रकृतत्वादसंशब्दितत्वात् न
पि पुरुषाणां मयनिदेश एतेषां पुरुषाणां कर्तृत्वं ब्रह्म ते निदिष्टत्वात् द्विगवत्तेन विगमनात् नान्यपु
रुषाविषयस्य ब्रह्म तेत्यर्थस्य क्रियापकत्वे स्पवाङ्गं यनिदेशः कर्तृशब्देनैव तयोराकाशत्वात् तयोराकाश
त्वं तस्यैव सन्निहितं जगत्सर्वनाम्नेनैव निदिश्यते। क्रियत इति चैतदेव जगत्कर्म ननु जगदव्यप्र
कृतमसंशब्दितं सत्यमेतत्तथाप्यसति विशेषोपादानसाधारणेनाप्येन सन्निधानेन सन्नि
हितत्वावस्तुमात्रस्यायनिदेश इति गम्यते। न विनाशस्यैव कस्यचिद्विशेषसन्निधानाभावात् पूर्ववत्
जगदेव देशभूतानां पुरुषाणां विशेषोपादानादविशेषितं जगदेव हेतुपादीयत इति गम्यते। एतदुक्तं

७३

जं अक्षकारणसेनविज्ञानं तच्छ्रुणोम वा न्यत्रा पिविता पते। सदेवसो म्येदमग्रजामीदेकमेवादिती वैतदे शतवदुस्याप
रुवेपेलिततेजोसृष्टतेति नथासावा रदमेकपवा म् आसीन्ना न्यकिं चिन्मिषत्सु र्जन लोका नु सृजार्ति सदमानोव
नसृष्ट तेति चैवंजातीय कस्य करण स्वरूपनिरपण परस्य वा म् जालस्य प्रतिवेदा तमावगी तार्थत्वा कार्यविषयंतु
विगानं दृश्यते। अचिदाका शादिका सृष्टिः अचिन्ने ज्ञादिके से वेता तीपकं न च कार्यविषयेण विगानेन कारणमपि ब्रू
सर्ववेदांतेष्वपि गीतार्थमवगम्यमानमविा वक्षितं भवितुमर्हतीति शस्यं वतु। अतिप्रसंगान्। समाधास्यतिचाचायः
कार्यविषयमपि विगानेन विषयदशुले रिसारक्यं भवेदपि कार्यस्य विगीतत्वं। अप्रतिपाद्यत्वा नस्य पं सृष्ट्यादिप्रपंचः प्रति
पिपादपिचितो न हितप्रतिबद्धः कश्चि पुरुषार्थो दृश्यते न च पतेवा। न च कस्यपि तुं शक्यते। उपक्रमोपसंहाराभ्यां
तत्र तत्र ज्ञेयविषये वक्ष्ये। साकमेक वाक्यताया गम्यमानत्वाद्दृश्यादिप्रपंचस्य ब्रह्मप्रतिपक्षार्थमनेनेना ता
मपरुगेनापोमूलमन्विच्छादिः सोमपरुगेन तेजोमूलमन्विच्छेते ज्ञासासोमपरुगेन सन्मूलमन्विच्छेति। म् दादिदृष्ट
ने कार्यस्य कारणेनामे देवदितुं सृष्ट्यादिप्रपंचः आद्यतदतिगम्यते। तथा च संप्रदायविरोधेति। म् नो हविस्फुलि
ते सृष्टिर्वाचोदितान्यथा। उपायः सोवता रायनास्ति क्वेदं कथंचनेति। अस्मिन् प्रतिबद्धं तु फलं रूपं नो ब्रह्मविदा नोति प्रतिपत्ति
परंतु रतिशोभम। अविज्ञानमेव विदित्वा अतिमसुमेतितीत्यर्थः। अथ चैव फलं तत्तमसीत्यस्य साध्यां प्रतिपत्ति
सत्यासमायासं वाच्यते। यत्पुनः कारणविषयविगानं दक्षितमसदा र्दमग्रजामीदिसादितसदिहत्तं वा मज्जायते। सभा
कषति। असदा र्दमग्रजामीदिति नात्रासन्निरात्मककरणत्वेन आगते। पतोऽसत्तेव स भवत्यसंवेदतिवेदवेदस्ति प्र
तिवेदे सतमेनेत नो विदुरित्यसदादापवादेनास्ति तत्त्वज्ञानं अज्ञानमप्यादिको राप र्दपरपा प्रसंगात्मानं निरूप्यमा
कामयतेति तमेव प्रवृत्तेन स माकष्यमप्रपंचो सृष्टि तस्मा धा वक्ष्यता तस्य समिप्या च धनतदनिचोपसंहृत्य न दृश्यं
को भवतीति तस्मिन् प्रवृत्ते ये भो कर्मिन्मुदा हस्य सदा र्दमग्रजामीदिति ब्रह्मसन्निरात्मकमास्ति के भिपेयत
ततो न्यसंमार्धेण न्यस्योदाहरणादसं बद्धवाक्यमोपयनत्वेन स्मान्नामरूपेणा कृते वस्तुविषयः प्रायेण सं बद्धः प्रसिद्धति।

वे

प्रतिपत्ति

राम

७२

३५

विप्रबुध्यन्ते पंचजनामैतानि केचित्तेषां पंचैवेत्यर्थः। सप्तर्षयः सप्तैति पथा के पुनस्ते पंचजना नामै
ति। तदुच्यते प्राणदयो वा क्यशेषात् ॥ यस्मिन्पंच पंचजना इत्युत्तरं रस्मिन्मंत्रे ब्रह्मस्य रूप
निरूपणाय प्राणदयः पंच निर्दिष्टाः। प्राणस्य प्राणानुतवक्षुषश्चतुरस्रोत्रस्य भ्रूत्रमन्त्रस्य
मनसोयेकमने विदुर्नितेन वाक्यशेषमताः संनिधानात् पंचजना इति वक्ष्यते। कथं पुनः प्राण
दिबुजनशब्दप्रयोगः। तत्त्वेषु वाक्यं जनुशब्दप्रयोगः। समानेतु प्रसिद्धं तत्रैव वाक्यशेषवशा
त् प्राणदयः पंचगृहीतव्या भवन्ति। जनसंबन्धाच्च प्राणदयो जनशब्दभाजो भवन्ति। जनशब्दो यकी
यश्च पुरुषशब्दः प्राणेषु प्रयुक्तः। तेनैव ते पंच ब्रह्म पुरुषा इत्यत्र प्राणरूपिता प्राणो मातेत्यादि च
ब्राह्मणसमासकळाच्च समुदायस्य रूपं व्युत्पद्यते। कथं पुनः सैरिति वदुः प्रयोगे रूढिः। के
अपि तु शक्यो हि दादिवदित्याह प्रसिद्धार्थसंनिधानेन च प्रसिद्धार्थः। शब्दः प्रयुज्यमानः स तस्य
व्याख्यानादवगतं सैव भावः। सैवार्थः। वाक्यशेषस्य भिन्ना ह्येते प्राणदिबुजिष्यते। केचित्तु देवाः पितरश्चैव
अमुरारक्षोः सप्तैव जना व्याख्याताः। अन्ये भवत्यारोवणनिदादयस्तस्य परिग्रहीताः। कुत्रिंशे यत्पंचजन्यया विशा
तिप्रजापरः प्रयोगः पंचजनशब्दस्य दृश्यते। तस्यैव हेतुनैव स्थितिरोक्तः। अथोक्तं सप्तैव विंशते स्तत्यानीदृशमता
तिरस्तीत्येवैव तवाप्राणदयो वाक्यशेषादिमैजगाद। अत्रैव पुनोक्तं प्राणदयः पंचजनाः। साध्यं दिनानां येषु प्रा
णदिष्टा मन्त्रिकाणां नां तु केचन प्राणदयः पंचजना भवेयुः। तत्र प्राणदिबुनामनंतीति अत्र उक्तं तैत्तिरीयैः। ज्योतिषे वा
सत्यम्। असत्यमिवाप्राणानामनं ज्योतिषातिपापं च तैत्तिरीयैः। तेषां पूर्वार्थे तेषां प्राणदिबुनामनंतीति अत्र उक्तं तैत्तिरीयैः। ज्योतिषे वा
निरूपणायैव ज्योतिषातिपापं च तैत्तिरीयैः। तेषां पूर्वार्थे तेषां प्राणदिबुनामनंतीति अत्र उक्तं तैत्तिरीयैः। ज्योतिषे वा
समानमत्र गतमानं च सैव स्यात्। केचित्तु ह्येतैः प्राणदिबुनामनंतीति अत्र उक्तं तैत्तिरीयैः। ज्योतिषे वा

॥७१॥

[illegible]

[illegible]

रा

त्रयदमुत्रतदन्विह। मृयोः समुत्पुमाप्रोक्तियद्गुणानेवपश्यतीतिजीवप्राज्ञसेददृष्टिंअपवदतितथाजावविषयस्यास्ति
स्वेनपस्तिचप्रश्नस्यानंतरमन्यवरनविकेतोमृणीभूतिआरस्यमृयुनातेःकामैःप्रलोत्थमानोपिनविकेतायदान
स्वाद्यतदेनमृयुरस्युदयनिशायसविलागप्रद्वानेनविद्याविद्याविलागप्रद्वानेनवविद्यालीयिननविकेतसमने
नचाकामाबहवोत्वपतेतिप्रस्यप्रश्नमपितदीयप्रश्नसंसनुवाचतंदुर्दृशंगुरुमनुप्रविष्टंगुरुहंतंगकरेधंप
राणांअध्यामयोगाधिगमिनदेवंनवाधीरोरुषरोकोजगतातितेनापिजावप्राज्ञयोरसेदएवेदविवहितइतिगान्यते
प्रश्ननिमित्तावप्रश्नासामहतीमृयोःप्रत्यपद्यतनविकेतायदितोविहायप्रश्नासानंतरअन्यमिवप्रश्नमुपक्रियेदस्य
नएवसासवाप्रश्नाप्रकारितास्याप्रश्नाद्येयप्रेतइत्यस्येवप्रश्नस्येतदनुकर्षयामन्यत्रधर्मादितिषड्प्रश्नहायाके
तप्यमुक्ततदद्वेषणतदीयस्येवविशेषस्यहुनःएवमान्चासुर्वत्रहिदेहदिव्यतिरिक्तस्यात्मनोस्तिचंद्रंछुनतरत्रतस्ये
वासंसारिचंद्रंछतेइतियावदविधाननिवर्ततेतावद्धर्मादिगाचरचंजीवस्यजीवत्ववननिवर्ततेतन्निवर्तनेननुप्राज्ञएव
तचमसीतिश्रुत्याप्रत्याप्यतेनवाविधावत्तेतदपगमेववस्तुनःकश्चिद्विशेषोस्तिथथाकश्चिसंतमसिपतितोकावि
हमहिमन्यमानोसीतोवेपथुमानःपक्वायतेतंवापरोब्रूयान्मात्रेणानायिमहानुहुरेवेतिसदतदुपप्रत्याहिकृतमयमु
सृजेदुपपत्तयनेनवाहिवुद्धिवायेतदपगमकावेववस्तुनःकश्चिद्विशेषोस्तिथयैवएतदपिदृष्टव्यततश्चनजो
पतेम्रियतेयेयेयमाद्यपिनवन्यस्तिताप्रश्नस्यप्रतिवचनमस्तचविद्याकल्पितजविप्राज्ञसेदापेक्षयायोजयित
व्यएवत्वेणाविषयस्यप्रश्नस्यप्राप्तावस्थायाव्यतिरेकास्तिचमात्रविविधिसनाकरंवादिसंसारस्वसाचान
पोहनाचश्वस्यपयोयस्यजीवविषयचमुपेक्ष्यतेनतरस्यनुधर्माद्यन्ययसंकीर्तनाप्राज्ञविषयचमितिततश्चयुक्ता
मिज्जीवपरमान्मकल्पनाप्रधानकल्पनायात्तुनवप्रदानेनप्रश्नोन्प्रतिक्वनमितिवैषम्यमरुद्वच।यथाचम
रुद्वचःसांख्यैःसचमात्रपिप्रथमजप्रयुक्तोनवमेववैदिकेपिप्रयोगेनिघतेतुद्वेराभामहान्यरःमहान्त्विनुमा
नतएवमहान्तमिन्नेवमारोउगात्मनानुप्रयोगादिन्योहेतुन्यस्तथाव्यक्तशब्दोपेक्षयेदिक
मानिशातुमहतिअतएवतस्यानमानिकेरुक्तमहान्त्वमसतयचित्तरेषानुपुनरा

सनीयचतस्येति अत्राह पोयमात्र विषयः प्रश्नोयेयं प्रेतो विविक्ता मनुष्य इति किं स एवायं अन्यत्र धर्मादन्यत्र धर्मादि
ति पुनरुक्तं अत्रेति किं वा ततो नोयमपूर्वः प्रश्न उत्थाप्यते इति किं वा तः स एवायं प्रश्न पुनरुक्तं अत्रेति यद्युच्येत त्वयो
रात्र विषययोः प्रश्नयोरेकतापत्तेरग्निविषय आत्म विषयश्च द्वावेव प्रश्नोऽयतनेन वक्तुं व्यग्रयाणां प्रश्नोक्त्या साविति
अत्रान्योन्योयमपूर्वः प्रश्न उत्थाप्यते इति उच्येत ततोऽप्यथैव प्रदानव्यतिरेकेण प्रश्नकल्पनायां अदोष एव प्रश्नव्यतिरेकेण
विप्रधानोपन्यासकल्पनायामदोषः स्यादिति अत्रोच्यते नैव वयं इह प्रदानव्यतिरेकेण प्रश्नकल्पनायां सो वाक्योपपन्न
प्रसामर्थ्याह प्रदानोपपत्ता हि मृग्युना विकेतः संवादरूपा वाक्यवृत्तिरासमाश्रितः कठवल्लीनां लक्ष्यते मृग्युः किल न वि
केतस्यपि प्राप्तिताय प्रदानप्रदो न विकेतः किञ्च तेषां प्रथमेन वरेणापि तु सोमं स्येव त्रेदित्येनाग्निविद्यावृत्तियेनात्म न
विद्यायेयं प्रेत इति वराणामेव वरस्येतीय इति किं गावतत्रयधन्यत्र धर्मादिन्यत्रोयमपूर्वः प्रश्न उत्थाप्यते ततोऽप्यथैव प्रदान
व्यतिरेकेणापि प्रश्नकल्पनायां वाक्योपपत्तमनु प्रष्टव्यं नदादृष्टं यिं प्रश्नोक्तं विदुर्महंति एवो हि प्रश्नो जीव विषयः येयं प्रेत
मनुष्ये स्तिनास्ताति विविक्ता निशाना जीवधर्मादिगोचरान् नान्यधर्मादिति प्रश्नमहंति प्राज्ञस्तु धर्माद्यतीतचा
दन्यत्र धर्मादिति प्रश्नमहंति प्रश्नोक्त्या च न समा ना लक्ष्यते पूर्वस्या स्तिनास्ति च विषयश्च इतरस्य धर्माद्यतीत
रावस्तु विषयत्वात् समात्येयसिद्धानाभावात् प्रश्नोक्त्या न पूर्वस्येति रत्नकर्मणि मित्तिवेत्त जीवप्राज्ञयोरेकत्वात् युगमा इवेत्य
ष्टव्यं नदात् प्रश्नोक्त्या च न समा ना लक्ष्यते पूर्वस्या स्तिनास्ति च विषयश्च इतरस्य धर्माद्यतीत
स्वर्गनानायायते धियते वा विपश्चिदिति जन्मभरणप्रतिषेधनप्रतिपाद्यमानं शरीरपरमेश्वरयोरनेदं दर्शयति सति हि प्रसंगे प्रतिषेधो
भागी नवति प्रसंगे नमरणयोः शरीरसंस्पृशकारारस्य नवतिनपरमेश्वरस्य तथा स्वप्नोत्तजागरितांतयो नोयन्ता
नुपपत्तिमहंतं किंतु मात्रान्मचापि तान्मृग्युना विकेत इति स्वप्नजागरितदृशो जीवस्यैवमहंति विदुर्बुविशेषास्मृमनन
शकवित्तदं दर्शयन् प्राज्ञादन्यो जीव इति दर्शयति प्राज्ञविज्ञानादिशोकविकेद इति वेदांतसिद्धान्तः तथायदेव हतदसु

[illegible]

हंतेत्यादिसनातनमित्यंतं ब्रह्मविषयं चैव न जानते
श्रुतिमतेति ३२

[illegible]

दुःखसाधुसौम्यजातं सोऽहं नृपसर्पतिः कुदरा मा मलान्परोयः सजा भानंरथिनं वि श्रीति सथिचेनोप हि सजा भानंरथिनं
ने कुमनो वन रणापरको पपतेर्महचं वा स्यत्या मि बाहुपपनो अथ वामनो मुहान्नति ब्रह्माशु बुद्धिः रव्या ति श्वरा
वृद्धास्तं विविधैव सतिश्च परिपद्यते स्मृतिर्यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वयो वेवेदांश्च प्राणिनां तैस्मा इति श्रुते योष
यमजस्य हिरण्यगर्भस्य बुद्धिः सर्वा सां तु दीनां पराप्रतिष्ठासेहमदाना मेत्युच्यते सात पूर्वत्र बुद्धिग्रहणं नैव गृहीता सती
हितमिहोपदिश्यते तस्या अप्यनदीया न्यो बुद्धिन्यः परतो पपते स्मृतिस्तपह परमानुविषयणो वपरेण पुरुषग्रह
पेतरथिन आभनोय हणं इष्टव्यं परमार्थतः परमानुविज्ञानमनो तदा सावा दृक् शरीरमेवैकं परिदिष्येते ताराणि इ
दियादी नि प्रवृत्तान्येव परमपद दिदरा यिषया समनु कामन्य रिनिष्यमाणे नैवाये नाव्यक्तशब्देन परिशिष्यमाणं प्रवृ
त्तं शरीरं दक्षीयतर ति गम्यते शरीरे दिद्यमनो बुद्धि विषयवेदना ससुक्तस्य विद्यावितोत्ताक्तः शरीरादीनां रथादिरूपव
कल्पन्यासं सारमोहगति निरूपणेन प्रयगा नम्रस्यावगतिरिह विवक्षिता तया वैषम्ये श्रुतेषु गृहोभान प्रकाशते
दृश्यते वग्यया बुध्यास्तस्मै पास्तस्मै दविर्तिरिति वै चस्य परमपदस्य दुरवगममचमुक्ता तदवगमार्थयोगोदवायति
मते दक्षिणसि प्रादुस्तु धृष्टे ज्ञान आशानि ज्ञानं च निमिह ति नियते च धृष्टे ज्ञान आशानि इति एतदुक्तं न वति
वान्तमल सिसंयते बाह्ये इय व्यापारं च दक्षिणमनो मात्रेणाचतिष्ठे तन्न नो विषयविकल्पा निरुद्धं च वैकल्पदोषव
शनेन ज्ञानशब्दे दिवायां बुद्धे अघनसायस्ते नावाधाधारयेनामपि बुद्धिमदत्या ननितोक्तस्य ग्यायां तु वा बुद्धेस्त
मतापादनेन नियते नम्रतां लालानं शातं अ न निप्रकरणवति परस्मिन् पुरुषपरस्यां काशायां प्रति हापयेदिति त
देव पूर्वा परालोचनायां नास्त्यपरपरिकल्पितस्य प्रधानस्यायकादाः । तदुक्तं तदुक्तं तदुक्तं । उक्तमेतत्प्रकरण
परिवाया लोकार मव्यक्तशब्देन प्रधानमिति इदमिदानीं आवां कतेक यमव्यक्तशब्दादुक्तं शरीरस्य यावता रद्वल्लस्य
स्यास्तिर भिदं शरीरं व्यक्तशब्दादुक्तं स्पष्टवचनस्य व्यक्तशब्दादुक्ति अत उत्तरमुच्यते स्मृतिं विरुकारणा मना शरीरं वि

तु वा मादि

मपि दिशं प्रस्थापितः प्रतीची प्रतिष्ठेत यतो ननु द्वाताघुव स्तोपन्या सेना वस्त्रावः च संसारित्वं च विवक्षति किं तर्हि अत्र
 रहितं नम संसारित्वं कथमेतदवगम्यते यदतज्जघा विमोक्षा येव ब्रूति पदपदपृष्ठतियन्त्रानि चागतस्तत्तवति असंगा
 यं पुरुष इति पदपदयति अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन तौ गोहितदासर्वां ह्यो कान्दुयस्य नवता तिचतस्मादसंसा
 रि स्वरूप प्रतिपादन परमेतद्वाक्यमित्यवगतव्य ॥ पन्यादिशब्देभ्यः ॥ इतश्चासंसारिस्वरूप प्रतिपादन परमेवेतद्वाक्य
 मित्यवगतव्ययदस्मिन्वाक्ये पन्यादयः चाद्या असंसारिस्वरूप प्रतिपादन परासंसारिस्वरूपाव प्रतिषेधनाश्च नवति सर्वस्य
 वशी सर्वस्येवान्तः सर्वस्या विपत्तिर्येव जातीयको संसारिस्वरूपेण न वि प्रतिपादनात् न सायुना कर्मणा न्नयान्नो एवोसा
 युना कनीयानि येव जातीयको संसारिस्वरूपाव प्रतिषेधनास्मादसंसारि परमेश्वर इहोक्त इत्यवगम्यते ॥ ५ वा ॥ इति
 सामानाधिकरान्तगत्वा द्रुतो प्रथमस्याध्यायस्य नृत्त गोयं पादः समाप्तिः ॥ ॥ आनुमानिकमप्येकेषामिति ने
 ॥ ॥ अत्र स्वरूपं किं नृत्तं गृहीते दर्शयति ब्रह्मजिज्ञासा प्रतिज्ञाय ब्रह्मणो लक्षणं मुक्तं जन्माद्यस्य यत इति तच्छ्रुणं प्रधानस्या
 पिह मानमिन्याद्रो कनदवाच्यं न निराकृतं माहृतेर्नावाहृ मिति गतिसामान्यं च वेदांतवाक्यानां ब्रह्मकारणावादे प्रतिवि
 द्यते न प्रधानकारणावादे प्रतीतिप्रपेक्षिते प्रथमे दत्तिदाने अवशिष्टमात्रावप्रतेय दुक्त प्रधानस्यात्रावृत्तं तदसिद्धकासावेका
 रवासु प्रधानसमर्पणानासात्तावाहृनां श्रयमाणत्वादेतः प्रधानस्य कारणचवेद सिद्धमेवमरुद्धिः परमर्षिप्रनृति ति
 पस्मिन् हतमिति प्रसज्यते तद्याप्येकावाहृनां अन्यपरचन प्रतिपाद्यते तावत्सर्वज्ञ ब्रह्मजमतः कारणमिति प्रतिपादितं
 मप्याकुलं न वेदतास्तेषां अन्यपरचद्वारि विदुषः पदार्तः प्रवर्तते आनुमानिकमपि अनुमान निरूपितं प्रधानं स्या
 कोषोत्राखिनभ्राह्मण्डुपलप्यते काठकरिपद्यते ॥ अतः परमचक्रमव्यक्तात्पुरुषः पर इति तत्र य एव यन्नामानो यत्र
 मोक्षमस्तु यत्र पुरुषाः स्मृतिप्रसिद्धास्त एवेह प्रत्यनिशायते नवाव्यक्तमिति स्मृतिप्रसिद्धेः शब्दादिहानचाज्ञनव्यक्त

यौ
 गमेन

सत्त्वयोरेपि निर्वहणानि रजःशान्तिब्रह्मणो न्यत्र संभवति अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणातिब्रह्मक
 र्त्तव्यं प्रवृत्तं अनुजीवस्यापि प्रत्यक्षं नामरूपविषयं निर्वोक्तं च मस्ति वा ठ मस्ति अनेन दस्ति ह विवक्षितं तोनामरूपनिर्व
 हणानि प्रानादेव स्वरुचादिब्रह्मलिंगं अनिहितं न भवति तद्ब्रह्म तद्भूतं सुआत्मेति ब्रह्मवादस्वरुलिंगानि आकाशरुद्र
 मादियस्यैवायं प्रपंचः ॥ सुषुप्त्युक्तं तयोरेति ॥ व्यापदेशादिति के तेषां हृदयरूपकेषु प्रपाठके कतमउत्तमेति बोधे विज्ञा
 नमयः प्राणेषु हृद्यतज्योतिः पुरुष इत्युपक्रम्य न्यूनात् ॥ अविषयः प्रपंचः हृत्स्वर्गसंसारिस्वरूपमात्राचार्यानपर
 याकुपसुतासंसारं प्रतिपादनमिति विज्ञायः किं तावत्प्रपंचसंसारिस्वरूपमात्रविषयमेवेति कुत उक्तं मेयोयं विज्ञानमयः
 प्राणेष्विति शारदलिंगादुपसंहारे यमवा एष महानज आत्मा योयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति तदपरि यागान्माधेयि बुद्धि ता
 प्रपंचोपनारत्नतस्यैव प्रपंचनादियेव प्राज्ञे भूमः ॥ परमेश्वरोपदेशात् परवाक्यं न शरीरमात्राचार्यानपरं कस्मात्सुषुप्ताव
 क्तोति च नारायण इति परमेश्वरस्य व्यपदेशात् सुषुप्तावप्युक्तं प्राज्ञेनात्मना संवर्षितं न द्वाहं किंच न वेद नातु वेति
 शरीरादेव न परमेश्वरस्य पदिसाति तत्पुरुषः शरीरस्याव ॥ तस्य वेदिदृष्ट्या ह्यान्यतरवेदनप्रसंगे सति तदप्रतिषेध
 संनता प्राज्ञः परमेश्वरः सर्वज्ञ च तद्गुणाय ॥ प्रज्ञायानियमविद्योगात्तथा क्ता तावपि अयं शरीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना चारु
 उक्तं प्राप्तीति उवाच देन परमेश्वरस्य पदिश्रुता तितत्रापि शरीरो जीवस्या हृरीरस्वामि वा प्राज्ञस्तस एव परमेश्वरस्तस्मा
 सुषुप्त्युक्तान्यो न देन द्वापदेशात् एवात्र विवक्षित इति गम्यते यदुक्तं माध्वतमधेयु शरीरलिंगादयस्त्वमस्य वा कस्येयं त्रु
 मज्ज फलमेतावद्याय विज्ञानमयः प्राणेष्विति संसारिस्वरूपं विवक्षितं किं तर्हि च न स संसारिस्वरूपयोगेन ब्रह्मणा स्ये कतं
 विवक्षितमितीत्यायती कले कायती केन्येव माध्यात्तरग्रंथप्रवृत्तिः संसारधर्मनिराकरणपरा लक्ष्यते तथाप्यसंहारेप्यथोपक्रमे ॥ ६५ ॥
 वेत्त संहारति सवा एष महानज आत्मा योयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति योयं विज्ञानमयः प्राणेष्वसंसारलक्ष्यते स एष महानज
 आत्मा परमेश्वर एवास्मान्निः प्रतिपादित इत्यर्थः यस्तमधेयु क्ता ताद्य वस्तुन्यासात् संसारिस्वरूपविबक्षामन्यते स प्रवृत्ति

मृदुमेति नान्यः पंथा विद्यते फनायेति मंत्रवर्णाद्यनुवायुविज्ञानाच्च विदमृतवमनिहितं वरापेहि कंतत्रैव प्रकरणांतरकरणे
 नपरमात्मानमभिधाया तोन्यद्वर्तमिति वाद्यादे रात्रिनाभिधानाचकरणादप्यत्र परमात्मनि श्रयो न्यत्रयमोदन्यत्राध
 मोदन्यत्रास्मात्कृताकृतावजन्तान्तावजन्तव्याधयत्रत्यरूपसितद्वेति परमात्मनः एष्टवान् ॥ ज्योतिर्द्विनाम् ॥
 एष संप्रसादोस्मात्कारासमुत्थाय परं ज्योतिरूपसंपद्यत्येन रूपेणासि निष्पद्यते इति त्रयतेतत्संशयत किं ज्योतिः वा इव
 सुविषयतमोपदेतेजः किं वा परं ब्रह्मेति किं तावन्प्राप्तं प्रसिद्धमेव तेजो ज्योतिः वा इव कुतः तत्र ज्योतिः वा इव सूर्यरूपं वा ज्योति
 अरणानिधानादित्यत्र हे करणा ज्योतिः वा इवः स्वार्थपरित्याज्य ब्रह्मणि वर्तते न च हतद्वि विस्वायथपरित्यागे कारणा
 दुरपते तथा च न डीहव डेयेत दस्मात्करादुक्रामति अथैतैरेव रात्रिमनि रूपाकर्मते इति मुमुक्षोरादि च प्राप्तिरिति
 हितात्ममाप्रसिद्धमेव तेजो ज्योतिः वा इव मिति एवं प्राप्ते ब्रह्मः परमेव ब्रह्म ज्योतिः वा इव कस्माद्देशानात्तस्य हीदप्रकरणेन
 च व्यतेनानुवृत्तिरुपतेय आत्मा परतपाप्मा इत्यपहतपाप्मतादिगुणस्यात्मनः प्रकरणादनेष्टव्यं न विजिज्ञासि
 तव्यं चेन च प्रतिज्ञानादेतं चैव ते न्योन्यव्याख्यास्यामीति वा नुसधानाद्वारा भवावसंतं न प्रिया प्रिये स्पृशत इति वा रासना
 ये ज्योतिसंपत्तेरस्या निषाना ब्रह्मनावास्वान्यप्राशरीतानुपपत्तेः परं ज्योतिः स नूतमः पुरुष इति च विरोधणान्नयत्वं मय
 द्वारादित्यप्राप्तिरिति ते निनसावात्यंतिको मोक्षः गन्धुकातिसंबन्धान्नात्यंतिके मोक्षे गत्युक्तांतस्ति इति वक्ष्यामः ॥
 आकाशो धीतिर्यादिवापदेशान् ॥ आकाशो वेनामनासरूपयोनिर्वहितानेयदंतरातद्वलितदमृतं स आत्मेति त्रयते
 तत्किं नात्राश्रयं परं ब्रह्म किं वा प्रसिद्धमेव नूतमिति विचारं भूतपरिग्रहायुक्त आकाशो वा इव स्यात्तस्मिन् रूपा न्यामरूप
 निर्वहणस्योर्वकोशदानद्वारेण तस्मिन् योजयितुं शक्यं वा सृष्ट्वादेव स्य सृष्ट्यब्रह्मलिङ्गस्य अचूणादित्येव प्राप्त इदमुच्यते
 परमेव ब्रह्मे हाकाशो वा इव न किमुमर्हति कस्मादर्थोत्पत्त्यपदेशान्नेयदंतरातद्वलित इति हिनामरूपा न्या अर्थान्तररूपमाक
 र्णस्य परिशति न ब्रह्मणो न्यक्षामरूपान्या अर्थान्तरं संतदतिस्वरयविकारजातस्य नामरूपान्यामेव व्याकृतं चान्

अथ

वा

सदसमानायां विधायां संकीर्तनं जानश्रुतेरपि ह त्रिपंचसूययतिसमाना नानामेव हि प्रायेण समन्त्रिवाहारा भवंति सद्यः
 षणाद्यैश्चर्ययोगाच्च जानश्रुतेः क्षत्रियचावगतिरतौ श्रुत्वाधिकारः ॥ संस्कारपरा मर्गा तदभावात्तिलापाच्च ॥ इतश्च न
 श्रुत्वाधिकारो यदि ध्याप्रदेशेषु धनयनादयः संस्काराः पराश्रयं तं तहोपनि न्येवा हि न गवशति होपससादं ब्रह्मपरा ब्रह्म
 निष्ठा परं तद्वान्वेषमाणारण्यरूपे तत्सर्वं वक्ष्यतीति ते ह समिप्याणयो जगदंतं विष्णुत्वादमुपसना इति वतान् हानुपनीयेषु
 त्विप्रदक्षिणिवोपनयनप्राप्तिर्न वति श्रुत्वा च संस्कारानां कौतिल्येन श्रुत्वा च नुर्थो विर्ण एकजातिरियेकजातिवस्मरणेन
 न श्रुत्वा तत्कं किं चिन्मसंस्कारमर्हति न्यादि निश्च ॥ तदभावादिनिवारणोच प्रवृत्तेः ॥ इतश्च न श्रुत्वाधिकारो यस्य स च क्व
 न न श्रुत्वा तादृशं कति तेनावाक्यं गौतम उपनेतुं मुकुटसिद्धं प्रवृत्तेनेतद्व्याख्यानो विवक्षितमर्हति समिधं सोम्याहरेण ता
 नयेन स यादृशं ते अति हिंसा ॥ अतः प्रायश्चर्यानां प्रतिषेधोऽस्मृतः ॥ इतश्च न श्रुत्वाधिकारो यस्य स च क्व
 ध्ययनार्थं प्रतिषेधो न वति वेदप्रवणप्रतिषेधो वेदाध्ययनप्रतिषेधस्तदर्थं जानातु ध्यानयोऽप्रतिषेधः श्रुत्वा समर्थे ते श्रवण
 प्रतिषेधस्तथा च श्रुत्वा वेदमुपश्रुत्वा तत्तत्पुजितुं न्यात्र प्रतिश्रुणो इति पञ्च एतस्मिन् श्रवणं न्ययं समीपेनादेन व्यति तस्मा
 चातएवाध्ययनप्रतिषेधो यस्य हिसमीपे पि नाथे तव्यं न वतिसकथं अनुश्रुतं अधीयत न वति वेदाहारेणोक्तिः ॥
 ज्ञाते दोषारणे शरीरे चेद इति अतएव नाथोदर्थं जानातु ध्यानोऽप्रतिषेधो न वति न श्रुत्वा यत्नं मतिं दद्यादिति हिंसा
 नाम अयं मिज्यादा नमि तिषेधोऽपुनः पूर्वहृत संस्कारवशाद्दुर्धर्मव्याघ्रभृतीनां ज्ञानोत्पत्तिस्तेषां न शक्यं फल
 प्राप्तिः प्रतिबुद्धं जानस्येकांति कफळचाक्रावयं चतुरो वयानिति चेति हासपुराणाधिगमे चानुवर्ण्यधिकारस्म
 णाद्देदुर्वकस्तनास्यधिकारः श्रुत्वा इति स्थितं ॥ कपनाच्च ॥ अवसितः प्रासंगिकोधिकारविचारः प्रकृतमेवेदानीं
 वक्ष्यामि विचारणोच शेषिष्यामः ॥ यदिदं किं वज्रं न वं प्रपन्ननिनिःकृतं ॥ महद्भयं वज्रं मुद्यंतं य एतद्विदुर्मतास्तु

[illegible]

[illegible]

पातके च त्रु पगम्यमानेषां दित्यः कमन्यमादिन्यमुपासातुं शुभादि यव्याश्रयातिवरो हि तादीनि अमृतान्यनुक्रम
 वसवोऽरात्रादिनामस्तुः सभाश्रयं देवगणाः क्रमेण तत्र दसुतमुपजीवन्ती युपरिश्य सय एतदेव समुत्तं वेदवत्
 नामैवैको नृत्वाग्निनेव भुवे नैतदेवा अमृतं दृष्ट्वा तृप्यतीत्यादिना वस्वायपज्जि व्यान्यमृतानि विजानतां वस्वादि
 महि न प्राप्तिं दृश्यति वस्वादयस्क कानन्यान्वस्वादीनमृतोपजातिनो विजानीयुः कंसान्येव स्वादि महिमानं प्रैष्युः
 नयाग्निपादो वायुः पादेष्वग्निः पादो दिशः पादः वायुर्वाक्सवर्ग आदि यो ब्रह्मयादेशा इत्यादिषु देवतासोप
 सनेषु न तेषामेव देवतासनामधिकारः संनवतितथैमावेव गीतमन्तरहा जावयमवगोतसामोयन्तरदृष्ट इत्यादि
 न० कृषिसंख्येऽपासनेषु न तेषामेव चर्षीणामधिकारः संनवति कुतश्च देवादीनामधिकारः ॥ ज्योतिषिणां च योदि
 दं ज्योतिर्मंडलं धृत्वा स्थायैतं न अहोरात्रान्यां त्रमज्जगदवनासयतितस्मिन्नादित्यादयो देवतावचनशालाः प्रयु
 ज्यंते लोकप्रसिद्धीकृतशेषप्रसिद्धेन च ज्योतिर्मंडलस्य हृदयादिना विग्रहेण चेतनतयार्थिचादिना वा यो गो
 वगुंदाकपते मृदादि वदेते न सत्त्वागमादेतेनाग्न्यादयो व्याख्याता इत्यादितमंत्रार्थवादेतिहासाः पुराणलो
 केन्यादेवादीनां विग्रहव्याघ्रवगमादसमदोष इति नेत्युच्यते न तावत्लोकानामकिंस्वित्त्वं प्रमाणमस्ति प्रत्य
 हादिन्यः एवमविचारितविशेषस्यः प्रमाणस्यः प्रसिद्धान्तर्यामिणो लोकप्रसिध्यतीत्युच्यते न चान्यप्रयत्नादीनामन्य
 तमप्रमाणमस्ति इतिहासपुराणमपि पौरुषेयत्वात् प्रमाणांतरमूकतामाकांक्षति अर्थवादा अपि विधिनेकवाक्य
 त्वभूतार्थाः संतो न पार्थगर्थे न देवादीनां विग्रहसंज्ञाकारणाभावं प्रतिपद्यन्ते न च अपि रक्तं अग्न्यादिविनि
 युक्ताः प्रयोगसमवायिनो निधानार्थान्न कस्यचिदर्थस्य प्रमाणमिदं तस्मादजावदेवादीनामधिकारस्य ॥

तत्त्व

तस्मात्कस्मिन्कल्पे प्रसंगात्तन्वचाने काकाराः शाक्यः शाक्याः कल्पयितुं ततश्च विविधविधिषा युज्यन्तं तं कालं लोकप्र
 साहचर्यादेव तिर्यग्नरुण्यल्लुण्णानां च प्राणिनिकायप्रवाहाणावर्णश्च मधर्मः फलव्यवहाराणां चानादौ संसारे नि
 यतचमिदियविषयसंबन्धनियतत्वव्यवस्थेत्यनहोदियविषयसंबन्धादिदेवैकहारस्य प्रतिसर्गमन्वन्था त्वष्टे प्रियवि
 षयकल्पं शक्यमुपेक्षितुं अतस्तत्सर्वकल्पानां तुल्यव्यवहारत्वात् कल्पांतर व्यवहारानुसंधानं समस्तैश्वराणां
 समाननामरूपा एव प्रतिसर्गविशेषाः प्रादुर्भवन्ति समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावपि महत्सर्गप्रकृत्युत्पत्त्याः कृत्वा यज
 गतोऽप्युपगम्यमानायां न कश्चिद्ब्रह्मप्रामाण्यादिविरोधः समाननामरूपता च श्रुतिस्मृतीदृशेयतः । सूर्या च प्रसूतो या
 ता यथा पूर्वमस्तु तथैव । दिवं च रश्मिर्वीर्यं तद्विभक्तमथोत्पत्तिरित्यथा पूर्वस्मिन्कल्पे सूर्या च द्रुमसंक्रन्तिद्वयं कृतं तथा
 स्मिन्कल्पे परमेष्ठिनो कल्पयदित्यर्थः । तथा त्रैलोक्ये वा कालमयतान्तराद्देवानां स्यात्तस्मिन्स एव मग्नये कृतिः काभ्यः
 पुरोडाशमवाकपात्तु निरवपदि तिनहत्रेष्टिविधोऽग्निरित्येव पश्यतः स्यात्तस्मिन्स एव निरवपत्तये समाननामरूपतां दृष्टव्यं
 ततोऽप्यजातीयकाः श्रुतिरिहोदाहृत्या स्मृतिरपि त्रैलोक्याणां नामधेयानि यथा श्ववेदेषु दृश्यः । श्ववेदेषु तत्र सूता नीलान्येवैष्ये
 दपायजः यथा कर्तुं शृङ्गानि नाना रूपाणि यथैव दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा जनावान्मुगादिषु । यथा सिता निने
 तीता रूतल्यास्तैसां प्रतीरिह देवादेवैरतीति हि रूपैर्नाम निरेव चेत्येवं ज्ञातीयकाः प्रष्टव्याः । मघादिष्वसंज्ञवादवधिकारं
 तस्मिन्निर्गहदेवादानामपि ब्रह्मविद्यायामस्यधिकार इति प्रसिद्धं तत्प्रत्यावर्त्यते देवादीनामधिकारं जैमिनिरा
 ता यो मन्यते कस्मान्न दोषोऽदिष्टसंभवाद्ब्रह्मविद्याधिकाराभ्युपगमे हि विद्यात्वाविशेषान्न ध्वारिविद्यास्यपि अधिकारो
 योऽभ्युपगम्यते न तत्रैवं संभवति कथमसौ पाआदित्यो देवतधित्तिरिति मनुष्या आदित्यमद्यध्यासे नोपासीरन्देवादिषु

धा

पिब्यो देवादे के यो लोका इति स्यादेतत्स्वायेदुराणां तद्व्यवहारा विच्छेदाख्यं बहुमप्रबुद्धस्य पूर्वव्यवहारानुसंधानं
 संज्ञाद्विरुद्धं महाप्रकृत्यै सर्वव्यवहारोद्देशाज्ज्ञानांतरव्यवहारवत्कल्पोतरव्यवहारस्यानुसंधानमत्राप्यत्रापि
 जगमिति मेव दोषः सत्यपि सर्वव्यवहारोद्देशेदिनिमहाप्रकृत्यै परमेश्वरानुग्रहादश्चराणां हिरण्यगर्भादीनां कल्याणं
 तद्व्यवहारानुसंधानोपपन्नोऽयमपि प्रादुर्भावाः प्राणिनोऽन्मांतव्यवहारानुसंधानादृश्यं तदतिनप्रादुर्भावदीश्वर
 राणां जवितव्यं यथादिप्राणिना विज्ञेयं पितृभ्यः पितृभ्यः पर्यंतं पुत्रानैश्वर्यादिप्रतिबंधं परापरणभूयाभवन्
 दृश्यते तथा मनुष्यादिष्वेव हिरण्यगर्भपर्यंतं पुत्रानैश्वर्यादिनिवृत्तिरपि परेण परेण भूयसीत्युक्तं तच्च तिसृति
 वादेषु स कुरुदुःखमापन्नं राक्षसाणां तिवदितं ततश्चातीतकल्याणुच्छितप्रबुद्धज्ञानकर्मणामाश्वराणां हिरण्य
 गर्भादीनां वत्तानां कल्याणो प्रादुर्भावतां परमेश्वरानुग्रहात्तानां सुप्रबुद्धकल्यांतरव्यवहारानुसंधानोपपत्तिः
 तथाप्यकृतियों ज्ञाताणां विद्यातिपूर्वयावेवेदाश्च प्राणिनां तिसृतिमोहं हृदयमात्मवृद्धिप्रकारं मुमुक्षुर्वैशारण्यमहप्रप
 द्यति स्मरंति च शौनकादयो मधुच्छं प्रमत्तेति निर्मबिनिर्देशात्तयो दृष्टा इति प्रतिवेदं वैवमेव कौटुष्यादयः सम्यं ते श्रु
 तिरपि स विज्ञानपूर्वकमेव मंत्रेणानुष्ठानेन्द्रायति यो ह वा अविदिताम्येकं दोदेव तत्रातिममं प्रणयज्याति
 वाध्यापयति वा स्वापुं वर्त्तिगर्तं नापयत इति पुनस्तस्मादेतानि मंत्रे विद्यादिति प्राणिनां च सर्वप्राप्तये धर्मा
 विधीयते दुःखपरिहाराय वा धर्मप्रतिषिद्धतद्वदनुप्रविशसुखं दुःखविषयैरागदेषो भवतीति विदुः कृणु विषया
 कियतो धर्मा धर्मफलं ततो तत्रासृष्टिनिषिध्यमाना पूर्ववद्विषय इत्येव निषिध्यते स्मृतिश्च न वतिते प्रायेयादिकमपि ॥६०॥
 प्राकृतस्य प्रतिपेदिरेतान्येव ते प्रपद्यते सुखमाप्नोति पुनः पुनः ॥ हिंसा हिंसे मृदुभूते धर्मा धर्माद्वृत्तान्ते तत्रा
 तिताः प्रपद्यते तस्मात्तत्र सरोयन इति लीयमानमपि चेदजगत्तत्रैव वशेन व प्रलयते तत्रास्ति मूकमेव प्रसवती

स्वतन्त्रस्य कर्तुं रसाणादिनिष्ठिते वेदस्य नियचे देवादिव्यक्तिप्रभवान्पुपगमेन स्वस्थविरोधमादां कृतः प्र
 भवादिति परिहृत्येदानीं तदेव वेदे नियचं स्थितं दृश्यति अत एव च नियचमिति अत एव नियता कृते देवदे
 जगतो वेदराह प्रभवत्वाद्देवत्वाद्नियत्यत्र मपि प्रत्येतत्वात् तथा च संवत्सरे षोडशेन वाचस्पदवायमायंतामन्त्र
 विदन्नुपि प्रवेष्टा इति स्थित्वा मेव वाचं अलुक्तां द्वापतिविदव्यासश्चैतमेव स्मरतियुगान्तं न हि तान्वेद
 सेति हासात्तर्ह्ययः लेभिरेव पसा पूर्वमनुज्ञाता स्वयं भवेति ॥ समाननाम रूपत्वाच्चास्त्रावप्यविरोधाद्वा
 नास्मृतेऽपि ॥ अथापि स्याद्यदि पश्चादिव्यक्तिवद्देवादिव्यक्तयोऽपि संतत्येवोप्येधेन निरुध्येरंश्च न तोषि स्या
 नाभिषेयाभिधानुव्यवहाराविच्छेदासंबन्धनित्येन विरोधः बाह्ये परिह्रियेत यदा तु एवमुक्तं कलत्रे लोकां पृ
 थक्तेनामरूपं निर्लेपं प्रलीयते प्रभवति चाग्निवमिति श्रुतिस्मृतिवादावदंतितदा कथमविरोध इति न तत्र वि
 शीयते समाननाम रूपत्वादिति तदापि संसारस्यानादिवंतावत्पुपगंतव्यं प्रतिपादयिष्यति स्वार्थः संसा
 रस्यानादिचमप्युपपद्यते वाप्युपलभ्यते वेति अनादौ संसारे यथा स्वापप्रबोधयोः प्रलयप्रलयश्रवणोपि पूर्वप्र
 बोधवदुत्तरप्रबोधोपि व्यवहारान्न कश्चिद्विरोधः एवं कस्यांतत्प्रभवप्रलययोरप्यतिदृष्टव्यं स्वापप्रबोधयोः
 चिद्विरोधप्रबोधोपि श्रूयते सदा सुप्तः स्वप्नकवचनपरमप्यथास्मिन्प्राण एव कृषा भवति तदेनं वाक् सवैनी
 मजिः सहायेति वक्तुः सर्वरूपैः सहायेति ज्ञानं सर्वैः वादेः सहायेति मनः सर्वध्यानेः सहायेति सयराप्रतिबु
 धते यथाग्नेर्होतः सर्वादिशो विस्फुलिगाः अग्निरेव तमेव तस्मादहम्नः प्राणायथा यत्नं प्रतिष्ठते प्र

मस्तवर्णविषयानां र्थांतरविषयावस्थामेव दृष्टव्यं न स्यात् तस्मात्पिबुद्धौ गकारादयो वर्णाः अनुगम्यन्ते न तु दकाराद
यः यदि हि अस्या बुद्धेर्गकारादित्यो र्थांतरस्यैव विषयः स्यान्न तत्र दकारादय इवैवैकाशदयोऽप्यस्या बुद्धे र्थावर्तेरनत
रुपदिश्यमेक बुद्धिवर्णविषयेव स्मृतिर्न च नैकया दृष्टा गौतमो नैक बुद्धिविषयतानोपपद्यत इत्युक्तं तत्रातिब्रूमः संभव
मनेकस्यापि एक बुद्धिविषयचंपंक्तिर्वनं सेनादत्तादातसकृत्सु मिमादिदर्शनाद्यानुगोरित्येको यंशरी इति व
दि. सा नरुधेवर्णेषु एकाथ विच्छेद निबंधनोपचारिको वनसेनादि बुद्धिवदेवो ह्यदिवर्णा एव सामस्येनैकतु
दिनिषयताना पद्यमानाः पदस्युक्ततोजाहाराज्ञाकपिः पिक इत्यादिषु पदविशेष प्रतिपत्तिने स्यात्तत्त्वहिता
इतरत्र ये तत्र च प्रत्यवना संत इति अत्र पदामः स यपि स भस्तवर्णविषयवम इयथा क्रमानुरोधि न्य ऐपि पाठि
काः पंक्तिबुद्धिमारोहंति एवं क्रमानुरोधि न एव वर्णाः पदबुद्धिमारोहंति तत्र वर्णानां मविशेषेपि क्रमविशेषस्त
पदविशेष प्रतिपत्तिर्न विरुध्यते वृहव्यवहारे वेमेवर्णाः क्रमाद्यनुगृहीता अर्थविशेष संबद्धाः संतः सव्यवहारे
के कप्ररुणानंतरं समस्तं प्रत्यवम शिंया बुद्धेना दृष्टा एव प्रत्यवसा समानास्तंतं अर्थमव्यतिवारेण प्र
यायपि पंता विवर्णवादिनो लघायसी कल्पना स्फोटवादि रनरुद्ध दृष्टानिरुद्ध कल्पना वण्डिमे क्रमेण म
हमाणा स्फोटव्यं जयंति स स्फोटो अर्थव्यनक्तीति गरीयसी कल्पना स्यादथापि नास प्रयुधारणं जतो न्ये ॥५७॥
वर्णास्युः तयापि प्रत्यनिज्ञा लंघनवर्णसामान्यानां मवश्याप्युपगंतव्यं चाद्यावर्ण विधे प्रतिपादन प्रक्रियारविता
सा सामान्येषु संचारयितव्या तत्त्वान्येन्येन्यः तद्वेत्त्यो देव दिव्यक्तीनां प्रभव इत्यविरुद्धं । अतएव वनित्येव ॥

व

वर्ण

तिवर्णविषयेनिश्चितेप्रत्यभिज्ञानेसंयोगविनागामिब्यं गपचाहर्णानामनियंजकवैचित्र्यनिमित्तोपेवर्णविषयो वि वि
 वः प्रत्ययेनस्वरूपनिमित्तोपिचवर्णव्यक्तिनेदवादिनाप्रत्यभिज्ञानसिद्धयेवर्णवृत्तयः कल्पयितव्याः तासुचपरोपा
 र्तिर्नेदप्रत्ययइत्युपगतयतर्णव्यक्तिष्वेवपरोपाधिर्नेदप्रत्ययः स्वरूपनिमित्तवप्रत्यभिज्ञाननिमित्तोपेवर्णविषयो वि वि
 द्यं एष एव वर्णविषयस्य नेदप्रत्ययस्य बाधकः प्रत्ययोयस्य प्रत्यभिज्ञानं कथं सौकस्मिका केवहन सुधारयता
 कृतसंज्ञाकारो मुगपदने कृच्छ्रः स्यादुदात्तश्चानुदात्तश्चरितश्चानुनासिकश्चनिरनुनासिकश्च निश्चयवा
 निरुक्तोपेवर्णविषयनेदो नवर्णकृतस्य दोषः कः पुनरयं धनिर्नामयोद्ग्रादाकर्णयतोवर्णविषयकमप्रतिपद्यमान
 कर्णोपेवर्णविषयनेदो नवर्णकृतस्य दोषः कः पुनरयं धनिर्नामयोद्ग्रादाकर्णयतोवर्णविषयकमप्रतिपद्यमान
 रूपनिवर्णनावर्णानां प्रत्युच्चारणं प्रत्यभिज्ञायमानं चाव एव वसति सा खलु ता उदात्तादिप्रत्यया न विध्यतांति
 शास्त्रिणां प्रत्यभिज्ञायमानानां निर्नेदचा संयोगविनागकृता उदात्तादयो विरोधाः कल्पेन संयोगवि
 नागानां प्रत्यभिज्ञानात्तदा प्रत्याविरोधावर्णविषयवसि उंशकं तस्य तो निराख्यना एते उदात्तादिप्रत्यया
 पस्यरपि नेवैतदनिनिवेष्टव्यं उदात्तादिनेदेनवर्णानां प्रत्यभिज्ञायमानानां नेदो नवेदिति न स्य न्यनेदो नान्य
 स्यानिधमानस्य नेदो नविबुमर्हति न हि व्यक्तिनेदेन उच्यते निमित्तानामन्यते च न्यथार्थप्रतीति संभवः कृत
 कल्पनानर्थिकानकल्पयाम्यहं म्योदं प्रत्यक्षमेतत्तन्मात्राभ्ये के कवर्णग्रहाहितसंस्कारायां वृत्ता इ
 टिति प्रत्यक्नासनादि निवेन्ना स्यापिबुद्धेर्वर्णविषय चादे के कवर्णग्रहणात्तरकाळाहयमेकबुद्धिर्गौरितिस

२५३

५५

५५

योर्धावगतिर्मुक्तानयेकैकोवर्णोऽर्थः प्रथमः निवारान्नववर्णसमुदायप्रत्ययोऽस्ति नमवत्वाप्या
नापूर्वपूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितोऽयवर्णोऽर्थः प्रथमः निवारान्नववर्णसमुदायप्रत्ययोऽस्ति नमवत्वाप्या
हिनः स्वयंप्रतीयमानोऽर्थः प्रथमः निवारान्नववर्णसमुदायप्रत्ययोऽस्ति नमवत्वाप्या
प्रतीतिरस्ति अप्रत्यक्षचा संस्काराणां कार्यप्रथायिते संस्कारे सहितोऽयवर्णः प्रथमः निवारान्नववर्णसमुदायप्रत्ययोऽस्ति नमवत्वाप्या
नसंस्कारकार्यस्यापि स्मरणस्य क्रमवर्तिचास्माभ्योदः शब्दस्यैकैकवर्णप्रथमादिसंस्कारधी
जेयवर्णप्रथमजनितपरिपाके प्रथमिने कप्रथमविषयतया सदिति प्रत्यक्षवत्तासतेन नायमेव
ययोवर्णविषया स्मृतिवर्णानामेकैकचादेकप्रथमविषयचानुपपत्तिस्तस्य वप्रत्युच्चारणं प्रतिज्ञा
यमातचान्ति तत्तज्जदप्रथमस्य वर्णविषयचात्तस्मान्निष्पाद्य द्वादिनिधायका क्रियाकारकफलकस्य
यं जगदनिधेयमूतं प्रभवतीति वर्णैव तु शब्द इति न गवानुपपत्तः ननु न प्रथमसिचं वर्णानि ननु
तएवेति प्रथमनिज्ञानात्तादृश्या प्रथमनिज्ञाने केवादि शिवेति चेन्न प्रथमनिज्ञानस्य प्रमाणान्नरेण वावा
पपत्तेः प्रथमनिज्ञानमाकृतिनिमित्तो निवेद्यन्ति प्रथमनिज्ञानाद्यदि हि प्रत्युच्चारणमवाव्यक्तिवत्
न्यादित्यवर्णवक्तव्यं प्रतीयरेन तादृशकृतिनिमित्तं प्रथमनिज्ञानं स्यात्तत्वेतदस्ति यत् प्रत्युच्चारणं प्रथम
च्चारणं प्रथमनिज्ञायते हि गोशब्दोच्चारित इति प्रतिपत्तिः ननु गोशब्दोऽति ननु वर्णविषयिष्ठच्चारणमेव
ननिनाः प्रतीत्यते देवदत्ताय तद्वत्तयोरव्ययनघनिष्ठवर्णादेव न देवप्रतीतिरित्युक्तं अत्र निधीयते स

सिधुनं

ते

योगाद्यगपदनेककर्मसंबंधादिहोषितुंभीताथपिचिह्नयोगादस्मदादिवज्जननमरणवतीसतिनित्यस्यदृष्ट
स्यनित्येनार्थेननित्यसंबंधेप्रतुडयमानेयदेहिकजलेप्रमाणेतिहंतस्यविरोधः स्यादितिकेनयमप्यस्तिविरोधः
कस्मादतः प्रभवोदकएव हिरेकाहृद्वाद्यादिकंजगत्प्रभवोतिहंतुजन्मास्यपतश्यत्रयप्रभववचनगतो
स्वार्थितकथमिहवाहप्रभवचमुच्यतेअपिचपदिनामवादकाहृद्वाहस्यप्रभवोत्पत्तेयतेकथमेतानिरोधःश्रुता
एपरिहृतोयावतावसतोहृद्वाद्यादिन्यादिभेदेवामरुतुह्येअथअरिनिन्याएवोयत्रिमत्वादित्यचेततदावक
नावस्यादिवादानांअनित्यत्वेकेनवायतेप्रसिद्धिर्हिहोवदेवदत्तस्यपुत्रनुगलेपजदत्तइतिनामक्रयतेइति
तस्माद्विरोधेववाहइतिचेन्नगवादिशब्दार्थसंबंधनिश्चयद्वाराज्ञानाद्दिगवादिव्यक्तीनांमुयतिमत्वेन
नामपुन्यतिमत्स्याद्व्यगुणकर्मणांरहित्यक्तयत्तयद्यतेनाकृतयआहतिनिश्चयवादानांसंबंधोन्वयत्वे
व्यक्तीनामानंन्यासंबंधग्रहणानुपपत्तेर्व्यक्तीषुयद्यमानास्वयाकृतीनांनित्यत्वात्तगवादिशब्देषुकश्चि
रोधोदयतेतथादेवादिव्यक्तीप्रभवात्पुणमेप्याकृतिनित्यत्वात्तकश्चिदस्मादिशब्देषुविरोधइतिदृष्टव्यमात्र
तिविरोधस्तदेवादीनामत्रादिन्योविरुक्त्वाद्यवगमादवगतव्यःस्थानाविशेषसंबंधनिमित्ताश्रयादिशब्दांसं
जापन्यादिशब्दस्ततश्चयोयस्ततश्चानमधितिष्ठतिससइडादिशब्दैरनिधायतेइतिनदोषोत्तवतिनवेदंशब्दप्र
भवचंअहंप्रभवचंदुपादानकारणनिप्रायेणोत्पत्तेकथंतिष्ठितेवावकाशानानित्येनाहनिन्यार्थसंबंधिनि
वाहव्यवहारयोग्यार्थव्यक्तिनिष्पत्तिरतःप्रभवोह्युच्यतेतथपुनरवगम्यतेइडाहप्रभवतिजगदितिप्रयक्षा

तुम

राशमरुहेतुजादिवेधीकांवेर्येयतंविद्याह्युक्तममृतमिष्येधातुक्तम्यवृत्तमिति॥तदुपर्यपिबादरायणसंभवत्।
अंगमन्त्रकृतिर्मनुष्यद्वयापहा मनुष्याधिकारित्वाह्यस्येत्युक्तमसंगादिदमुच्यतेबाढमनुष्यानविकारोतिरा
त्मेनतुष्यान्तेतिइहब्रह्मविज्ञानेनियमास्तितेधोमनुष्याणामुपरिष्ठाद्येदेवादयस्तानप्यधिकारोतिबाह्यमितिबाद
रायणआचार्योमन्यतकस्मात्संनवासंभवतिदितेवामयथेतिबाधधिकारकारणतन्नार्थित्वान्नमोसुविषयेदेवादीना
मपिसंभवतिविकारविषयविकृत्यनित्यतालोचनादिनिमित्तंनथासामर्थ्यमापतेषासंभवतिमत्रार्थजादेतिहास
पुराणलोकेत्याविरुद्धव्याख्यानमानवतेषापात्रप्रतिषेधास्तिनमोपनयनादिशास्त्रेषाधिकारोनिवर्त्यतेउपन
यनस्यवेदाध्ययनार्थत्वात्त्रिषोऽस्यश्रुतिमात्रवेदत्वादपिषेधाविद्याग्रहणार्थंननुयदिदृश्यतिएकशतहवेवर्षाणि
मधवाप्रजापतौब्रह्मवयमुवासन्तुर्वेवारुणितवरुणपितरमुपससार॥अथैहिजगवोब्रह्मेत्यादियदपिकर्मत्वम
धिकारकारणतुल्यदेवानांदेवतांतराज्जावाह्मीजामार्षेयाज्जावाहितिनृत्तदिद्यास्वस्तिनहोद्रादीनांविद्याधित्रिय
साणानांइडाद्यदेशेनकिंविद्वयमस्तिनक्तवादीनांनृत्तवासंगोत्रतयाज्ञासादेवादीनामपिविद्यास्वधिकारो
त्तेनवायेतेदेवाद्यधिकारार्थगुह्यमात्रश्रुतिःखांगुष्ठापेक्षानविरुध्यते॥विरोधःकर्मणीतिवेदानेकप्राणिपक्षेदेवा
तान्॥स्यादितद्यदिविग्रहत्वाद्युपगमनेदेवादीनांविद्यास्वधिकारोवर्ण्यतेविग्रहत्वादृत्तियादिवदिद्रा
दीनामपिरुपसंनिधानेनकर्मगित्तावोभ्युपगम्येतत्तदावविरोधःकर्मणि स्याद्देवादीनांस्वरूपसंनिधानेन
यागेगनावोदृश्यतेनवसंभवतिबहुभुयगुणमुगपदेकस्यैवस्थस्वरूपसंनिधानादुपपत्तिरिति केनायमस्तिविरोधः

नृही २

॥५६॥

गुणमात्रं च स्मृतेश्च अथ सत्यवतः कायात्यागवद्वंशगतं। अगुं मात्रं ह्युपनिश्चकर्षयामो बद्धादिति न हि परमेश्वरो बद्धाद्य
 मेन निष्कृष्टा कर्तुः। तेन तत्र संसार्यं गुणमात्रो निश्चितः स एवेदापि न्यवशात् प्रवृत्तः। परमस्मिन् वायं अगुं पुरिमितः पुरुषो
 न विदुमहेति वस्माद्युवा। दीनानां नूतनव्यस्येति न ह्यन्यः परमेश्वराद्भूत न व्यस्यति रंकुरा मन्त्रिता एतद्वेति च प्र
 कृतं पुरुषमिह नुसंधाति एतद्वेति च प्रवृत्तं ह्येत्यर्थः। एतद्वेति च प्रवृत्तं अन्यत्र यमादन्मन्त्रादिमन्त्रात्मा कृता कृतान् अन्यत्र न
 तां न व्याज्य पश्यत्यसिद्धदेति राश्यादेवेति अभिधानम्। तरेवेति च न इति परमेश्वरो वगम्यत इत्यर्थः। अयं पुनः संसार्यतः
 परमात्मनः परिमाणोपदेशः इत्यत्र ब्रूमः। ह्यपेक्षया नुमनुष्याधिकारत्वात्। साक्षात् तस्यापि परमात्मनो हृदयेऽवस्थानमपेक्षा
 गुणमात्रं न हि मुच्यते आकाशस्यैव वा पर्वपि न मरत्ति मात्रं च न ह्युज्जिताति मात्रस्यैव परमात्मनोः। गुणमात्रं ह्युपपन्नं न
 मान्यः परमात्मन इह प्रहणं अहंति इति न शक्यं। अन्य इत्युक्तं ननु प्रतिप्राणिने ह हृदयादीनामन वा स्थित्येव। तदप्यु
 मप्यगुणमात्रं नोपपद्यत इत्यत्र नुमनुष्याधिकारत्वादिति शास्त्रं विशेषप्रवृत्तमपि नुष्यानेवाधिकारं तति
 क्त्वा यथैवादिपर्युस्तत्त्वादुपपत्त्यादिशास्त्रादिति वणिक्तं तदधिकारलक्षणे मनुष्याणां नियतपरिमाणः। वायं अ
 स्मिन् नियतपरिमाणमेवेषामगुणमात्रं हृदयमतो मनुष्याधिकारिणां हृदयावस्थानात्। एतद्वद्वंशगतं
 तत्र मुपपन्नं परमात्मनः। यदप्युक्तं परिमाणं। यदेवास्मृतेश्च संसार्यं वायं मगुणमात्रः प्रत्येतव्य इति तत्र नुमनुष्यात्मा
 तत्र मसीयादिव संसारिण एव सतो गुणमात्रस्य ब्रह्मचं इह मुपदिश्यते शतैश्च विधा हिवेदां तवाक्यानां प्रवृत्तिः क्वचिप
 मान्मस्वरूपनिस्तपणपरा क्वचिद्विज्ञानमनः परमात्मनो क्त्वा। यदेवापरा तदत्र विज्ञानमनः परमानेकत्वमुपदिश्यते न
 गुणमात्रं कस्यचिदेतमुक्तार्थं परेण स्पष्टीकरिष्यति अगुं मात्रः। उक्तं तस्मात् सदा ज्ञानां हृदये संनिविष्टः। तस्मात्

तातिअनुवृत्तं तरेणुनातमस्येतस्यवेतिवतुर्थपादमस्यश्लोकस्य ॥ सूत्रयति तस्य भासा सर्वमिदं विज्ञातं विज्ञातं द्वेभुवं
 मानं सूर्यास्यमानं प्राज्ञमानं मानं गमयति तदेव ज्योतिः ॥ ज्योतिरायुर्होपासते मृतमिति ॥ ३ ॥ शमाभा नमानं नति
 ज्ञातरेण ह्यस्यार्थे दिते ज्योतिरातीत्यप्रसिद्धं विरुद्धं यत्तज्ज्ञातरेण तज्ज्ञातरेण स्वप्रतिधातादध्यानसूर्यादीनामेव ब्रह्मकपरिचितं
 नां इदं तद्वत्तु कं दिज्ञानं सूर्यते किं तर्हि सर्वमिदं सूर्यविशेषकत्वेन सर्वस्यैवास्वनामस्य प्रक्रियाकारकात् ब्रह्मा तस्यया निवृत्तिः
 सा ब्रह्मज्योतिः सत्ता निमित्रा यथा सूर्यज्योतिः सत्ता निमित्रा सर्वस्य रूपजातस्यातिव्यक्तिरस्य तत्र सूर्यः ज्योतिरित्यतः
 सूर्यमाहुरन्यथैव रूपं दत्तयति प्रकृतं ब्रह्म यस्मिन् योः पृथिवी चान्तरीक्षं मोतमिथा दिनान्तरं बहिरण्मये परकोटो वि
 रजब्रह्मनिष्कृता तद्वत्तु ज्योतिषा ज्योतिरुद्यदाद्यदि दोषिदुरिविकथं तज्ज्ञोतिषा ज्योतिरित्यत इदमुक्तिरित्यतः सूर्यो ना
 तीति पट्टपुत्रसंसादीनां ब्रह्मसंप्रतिमानप्रतिषेधस्तज्ज्ञायात्तावेवाभ्यसिन्तवकत्वात् तस्यैव तरेषां मिती तत्र सुखं ब्रह्म
 धातुन्योनसंभवतीति उपपादितं ब्रह्मण्यपि वेषां ज्ञानं ॥ प्रतिषेधोचकत्वात् यतो यदुपलभ्यते तत्सर्वं ब्रह्मणो ज्योतिषो
 पलभ्यते ब्रह्मणो नान्येन ज्योतिषोपलभ्यते स्वयं ज्योतिः स्वरूपत्वाद्येन सूर्यादयस्तस्मिन्सां ब्रह्मस्य न्यद्वान्ति न तु ब्रह्म
 न्येन व्यज्यते आत्मनेवायं ज्योतिषास्ते अग्राह्या न हि गृह्यत इत्यादि श्रुतिन्यः ॥ अपि रस्यते ॥ अपि रस्यते ॥ अपि रस्यते ॥ अपि रस्यते ॥
 सत्तमस्य तेन गवहीलासु न तद्भासयते सूर्यो न द्वाशां को न पाकः ॥ यद्ब्रह्म न निवर्तते तद्ब्रह्म परमं ममेति यदादि यगतं
 ज्ञातगदा सद्यते विच्छेदं यच्चंद्रमसि यच्चागतो तत्र ज्योतिर्विद्विमानमकमिति ॥ ३ ॥ आह देव प्रणीतः ॥ अंगुष्ठमात्रं पुरुषो मध्यमा
 नान्तिष्ठति फलं फलं ते तथा अंगुष्ठमात्रं पुरुषो ज्योतिरिवायमकः ॥ ३ ॥ आह देव प्रणीतः ॥ अंगुष्ठमात्रं पुरुषो मध्यमा
 तत्र यो यमंगुष्ठमात्रं पुरुषः श्रयते स किं विज्ञानाया किं वा परमान्मेति संशयः तत्र परिमाणोपदेनाज्ञावद्विज्ञानत्वं
 ज्ञातं न्यूनतायां विस्तारस्य परमान्मेति गुणपरिमाणं उपदिश्येत् विज्ञानात्मनस्तथाधिमन्वास्तं न वलिकयाचि कल्पनया

विषय अक्षरी

...

बोध
मालकावले पु २७

卷之五

उते

दस्योपसप्तत्यपरं ज्योतिर्येन खेन रूपेणायमाने निष्यद्यनेन यजमाना परतपामा चादिपुण्ड्रपात्यरपवमयोयं
मिश्रं परमेश्वरादिनोपुपयते। अल्पश्रुतेरिति चेत्तुक्तं। यदपुनरुहरोस्मिन्नतराकाश इत्याकाशास्यात्ययं यमा
णं परमेश्वरे च नोपपद्यते जीवस्य त्वारायोपमितस्याल्पत्वमवकाशतश्चित्तस्य परिहाराय कृत्य उक्तोस्य परिहारः परमेश्वर
यापेशिकमल्पत्वमवकाशतश्चित्तस्य परिहाराय कृत्य उक्तोस्य परिहारः परमेश्वर
तयातिस्वयतिप्रत्येकवेदमल्पत्वमवकाशतश्चित्तस्य परिहाराय कृत्य उक्तोस्य परिहारः परमेश्वर
वा इति। अनुकृतेस्तस्य वा। नतत्र सूर्योभातिनं चंद्रतारकं नेमाविद्यते जातिनुतोयमग्निः। तमेव तं तमनुजाति सर्वतत्त्वनासा
सर्वमिदं विना तातिसवामनेति तत्रायं न तमनुजातिसर्वस्य स्यवनासासर्वं विना तिसकिं तेजो धानुः कश्चिदुत प्रज्ञानेति
निवृत्ति सायातेजोधातुरिति तावत्प्राप्तं तेजोधातुनामेव सूर्यादीनां नानुप्रतिषेधात्तेजस्वनापि कश्चिदुत प्राज्ञानेति
स्वनाव एव सूर्येना समानेह निनसासते इति प्रसिद्धं तथा सूर्येणासर्वमिदं चंद्रतारकादियस्मिन्ननासापि तेज
स्वनावक एव कश्चिदित्यवगम्यते ननु नानमपि तेजस्वनावक एवोपपद्यते समानस्वनावक धनुकारदर्शनात् न गच्छत न
नुगच्छतीति तस्मात्तेजोधातुः कश्चिदित्येव प्राप्ते ब्रूमः। प्राज्ञ एवायमात्मानं विनुमर्हति कस्मात्तु कृतेऽनुकरणं नुक्त
तिरेकिमेव जातमनुजातिसर्वमिदं नुजातं न प्राज्ञपरिग्रहे बलकल्पते जा रूपः सच सत्कल्प इति हे प्राज्ञमात्माना
मन्तति तदुत्तेजोधातुं कश्चिदुत योपनुजातीति प्रसिद्धं सच च तजोधातुना सूर्यादीनां न तेजोधातुमन्यं प्रत्ये
हास्तिमजातं तदुजायुः नरुपदीपः प्रदीपतरमनुजातियदपुनरसमानस्वभावो धनुकारो हन्यत इति नायमेकां क
तिं न सक्तं अपि हि अनुकारो दृश्यते सुताज्ञायापेडोग्यलुहतिरिति हे प्राज्ञमात्माना

रक्षादिनपरसेतुवादिनः पारमार्थिकमेवैवं कल्पं प्रतिन्यते अस्मत् यश्चिकेरे नृणां नमो वाक् सम्यग्दर्शनप्रतिपत्तुता
 नात्रतिषेधायो दंशारीरकमास्त्रं एकएवपरमेश्वरः कूटस्थनित्यो विज्ञानघातुर विद्यया मायया माया विवदेव
 दनेकधा विजायते नान्यो विज्ञानघातुरस्तीति यत्किदं परमेश्वरः वाको जीवमानां का प्रतिषेधति सूत्रकारो ना संन
 वादित्यादिना तत्रायमभिप्रायो निरस्तुद्धुक्तस्त्वभावे कूटस्थनित्य एकस्मिन्तसंगे परमात्मनित्येति परात्मे
 त्वं कल्पं यो नृणां यत्कूटस्थपरिकल्पितं तदाहमेव प्रतिपादिनवाक्येन्यस्योपेतैर्द्वैतवादप्रतिषेधेन्यापनेन नृणां तिस्र
 मानमेवाजीवीत्येवं सृष्ट्यातिजीवस्य तु परमादन्यत्वं प्रतिपादयिष्यति किंच नुवदत्येवा विद्या कल्पितं लो कप्र
 एवीति सिद्धं जीवभेदेन स्वाना विरुद्धं नृणां कृचा नुवादेन प्रवृत्ताः कर्मविधयो न विद्यते इति नन्यते
 प्रतिपाद्यं तु सा स्त्रार्थोऽत्रैकमेव दर्शयति शास्त्रं दृष्ट्वा नृपदेशो वामदेववदित्यादिना वर्णितश्च स्मासि विद्वा
 विद्वदेन कर्मविधि विरोधपरिहारः ॥ अथैवमपरामर्शः ॥ अथ यो दहुरवा क्यं शेषे जीवपरा मर्शो दक्षि
 ते अथय एष संप्रसाद इत्यादिः सदस्ये परमेश्वरे व्याख्यायमानेन जीवोपासनोपदेशेन प्रवृत्तविक्रमोपदे
 त्य नृनेनैकः प्राप्नोति अत आह न्यार्थोयं जीवपरा मर्शो नृजीवस्वरूपपर्यवसायी किंतर्हि परमेश्वरस्य
 रूपपर्यवसायी कथं संप्रसादशो दितो जीवो जागरितव्यवहारे देहं द्विपंजराध्यक्षो नृचातक्षासन नि
 मित्तोऽस्मात् इति रा तु नृयत्रातः शरणं प्रेक्षुं नृयैरुपायं पितृशरीराणि मानाः समुत्थाप्य सुप्ता वस्था ॥ ५४ ॥
 नापसंज्योतिराकाशाद्दितं परं ब्रह्मोपसंपद्यति नोपविद्वान् कथं परित्यज्य स्वेन रूपेणाभिनिष्यद्यते ॥

विशेषः कृतः तात्पर्यमेव दर्शयति न विज्ञातारं प्रतिषेधनिष्ठं अविनाशं न च तात्पर्यं न च तात्पर्यं न च तात्पर्यं ४

येपि पर्यायेषु परस्परं महीयमानश्चरतीति प्रथमपर्यायनिर्दिष्टादृष्टं रूपादृष्टं न्योनिर्दिष्टं चैव तेभ्यो नूनं
रूपमासु पञ्चमात्रं किंचाहमधस्वप्नेह स्तिनमद्राहं नेदं न तपन्मामीति दृष्टं मेनप्रतिलुप्तं प्रत्यावष्टेष्टारं
तमेव प्रयोजनानां तिर्यएवाहं स्वप्नेमद्राहं स एवाहं जागरितं पश्यामीति तथानृतीयेपि पर्यायेनाहं रवलापमेवं
प्रयत्नमजानान्ययमहमस्मीति नोएवमानि नूतानीति सुष्ठु श्रावस्त्वायां विशेषविज्ञानं विज्ञानं निद्रायमेव न
विज्ञानं विनाशानि प्रायं न हि विज्ञेयं विज्ञाते किंपरितोपो विद्यते विनाशे चादिति क्रयंतरात्तथावदुपेयि पर्याय
एवं तेन ते त्रयोनुव्याख्यास्यामिनोएवान्यत्रैतस्मादित्युपक्रम्य मध्वकर्मच्यं वा इन्द्रादीरिन्द्रादिना प्रयुक्तेन ज्ञात
प्राप्य विरोधप्रकारव्याप्तेन संप्रसादशब्दोदितं जीवस्वेन रूपेण निनिष्यद्यत इति ब्रह्मस्वरूपापन्नं द्वायं नृप
ब्रह्मणो मृतान्यस्वरूपादन्यं जीवं द्वायं तिकेचित्तु परमानं किं क्वाप्यामेत चेवत इति जीवाकर्षणं प्राप्यं
न्यमाना इतमेव वाकोपत्रसस्वचित्तमपहतपापत्वादिगुणकमात्मानं तेनूयोनुव्याख्यास्यामीति कल्पयं
ति प्राप्ते तज्जितिसंनिहितावलंबिनी सर्वनामप्रतिविप्रकृष्येत नूयं श्रुतिश्रोतस्त्वैतत्पर्यायंतरानिहितस्य पर्यायं नरे
न निधीयमानं चानूएवं लेवत इति च प्रतिज्ञाय प्राक्स्वर्तुर्थाप्यायादन्यमन्यव्यावृत्ताणस्य प्रजापतेः प्रतारकत्वं
परह्येतत्प्रादुर्विरात्र्युपलब्धपितृमपागमार्थं कं नेव रूपं कर्तुं नोर्दृष्टागदेषादिदोषवत्तुषितमनेकानर्थयोमि
रादिलयनेन तदिपरातमपहतपापत्वादिगुणकपापमेश्वरस्वरूपं विद्यया प्रतिपाद्यते सर्पादिविलयनेनैव

बुद्धेः कल्प
१०४

शा ४

तथा

431

द्वितीययेतदमृतमनयमेतद्वलेतिनाहवत्ययमेतंसंप्रयामानंजानान्ययमहमस्मीत्यसुषुप्तावस्थायांरोषमुद्यतौ
तंचेवतेक्ष्णोनुव्याख्यास्यामि नोएवान्यजेतस्मादित्योपक्रम्य **प्रश्नारारं** निंदास्वर्गंरषसंप्रसादोस्मा
त्करिरासमुच्यथपरंज्योतिरूपसंप्रत्यक्षरूपेणानिनिषद्यतेसुखमःपुरुषइतिजीवमेवत्रारारसमुत्थितमुत्तमपुरुष
दर्शयतितास्मादस्ति संतवाजीचिपारमेश्वराणां धर्माणां अतोदहरोस्मिन्ताराकाश इति जीव एवात्र इति चेत्तद्वि
तं प्रतिश्रूयादाविर्नतत्त्वरूपस्थितिनुवाद्यः पदवाद्यन्यथोक्तोत्तरस्मादपिवाक्यादिह जीवने कृतवतस्त्यर्थः तत्र
द्यतस्तत्राप्याविर्नतत्त्वरूपोजीवोविवक्ष्यतेआविर्नतत्त्वरूपमस्यैवाविर्नतत्त्वरूपः **स्त** प्रवेगत्याजीवचनने
नयति **यो** हिपीन्यक्षितं दृष्टारं निर्दिश्योद्वादावब्राह्मणेनेनं वा ररि **म** तायात्पुथाप्येतंचेवतइति
मिवकारव्यायननाहयस्वप्नसुषुप्तापन्यासक्रमेणपरंज्योतिरूपसंप्रत्यक्षरूपेणानिनिषद्यतेइत्येवमाप
मार्थिकंस्वरूपं **प** तद्वत्तद्रूपतयेनजीवव्यावृष्टेनजीवेनरूपेणायत्तत्परंज्योतिरूपसं पत्रव्यंशतत्परंजलतडापत
पापलालेभेकतदेवजीवस्यपारमार्थिकंरूपं तच्चमसीत्यादिशास्त्रेन्योनैतरदुपाधिकत्त्यंतयावद्विज्ञा
विषयपुरुषबुद्धिबैतलक्षणामविद्याजिवन्तपकूटस्थनित्यदृक्स्वरूपंआत्मानमहंब्रह्मास्मीतिप्रतिपद्यतव
यत्राक्त्यंयदानुदेहेन्द्रियमनोबुद्धिसंघातादुत्थाप्यअन्याप्रतिबोध्यतनास्तित्वेदेहेन्द्रियमनोबुद्धिसंघातोनासिसंसार
कितार्हिसप्रत्यक्षयंसंयात्रावेतन्यमात्ररूपरूपमसीतितदाकूटस्थनित्यदृक्स्वरूपमात्मानंप्रतिबुद्ध्यास्माद्वर
द्यभिमानाशुत्रिसन्नाएवकूटस्थनित्यदृक्स्वरूपंआत्मानवतिमयोहवे तयमत्रस्त्रवेदब्रह्मेकवतीत्यारि
स्यात्तदेव्यास्यपारमार्थिकंरूपसंसारोदाहृतंआत्मस्वरूपेणानिनिषद्यतेकथंपुनःस्वरूपंनेवचनिषेधेइति
संजवतिहूटस्थनित्यस्वरूपेणोदानंउद्भवात्तत्संकादिति तत्रस्वरूपेणामननिव्यक्तासाधारणविशेषाणां

पयोर्निर्वहितासर्वोणिहवा इमानि नूतान्याकात्रादेवसमुपयंत्येयादिप्रयोगदर्शनाज्जीवेनुन कविदाकात्रा
 सः प्रयुज्यमानो द्रव्यते नूताकात्रास्तस्यामयाकात्रावाह्यप्रसिद्धोपमानोपमेयभावास्तत्त्वान्न दृष्टान्त इत्युक्तम् ॥
 इतरपरामर्शो भवति चेन्न स नवाव ॥ यदि वा क्य शेषवत् नद्वार इति परमेश्वरः परित्यजेतास्तीतरस्यापि जीव
 स्यात्वाक्यराशे परामर्शो यथैष संप्रसादोस्माच्छरीरासमुत्थाय परं ज्योतिरस्य संयद्यस्वेन रूपेणानि निश्चयते ॥
 आत्मेति ह्येवमेति अत्र हि संप्रसादश्च अन्तरसुषुप्तावस्थायां ह्येवाहंत्वावतंतज्जिवंशकोत्पत्त्यापि वि
 न्त्यतिरंतथाशरीरव्यपप्रयस्यैव जीवमप्यशरीरात् पुन्यामं संभवतियथाकात्राव्यपप्रयाणां वाचादंजासा वासा
 वासा तंतद्व्यथावाह्योपिलोके परमेश्वरावेषयजाकात्रावाह्यपरमेश्वरधर्मसमन्विताहारादाकाशोदंजासा
 ज्योतिर्विहिते तमेवमादौ परमेश्वरविषयोऽस्युपगम्यते एव जीवविषयोऽपि न विषयितस्मादितरपराम
 र्शसंभाराकाशोऽन्यत्र स एव जीव उच्यते तिवेनैतदेवं स्यात्कस्मादसंभवान्न हि जीवो बुद्ध्याद्यप्यधिपरिच्छेदा
 स न कात्रो नोपमीयेत न चोपाधिधर्मानि मन्यमानस्यापहतपाप्मत्वादयो धर्माः संभवन्ति प्रपञ्चिते चेतस्य नैवे
 इति काशकापरिहाराय ह्युनरुपन्यस्तं पठिष्यति वा परिष्ठादन्यार्थे च परामर्श इति ॥ उन्नतस्यैव किंचित्तरूपकम् ॥
 परामर्शतया जीवाकाशजातासा संभवान्निराकृते दानां मृतस्यैवामृतस्यैकात्पुनः समुत्थापनं जीवाकाशकायाः क्रियते
 उन्नतरस्मात्प्राजापत्या द्वाक्यात्त्रिह्रिय आत्मापहतपाप्मेति अपहतपाप्मचादिगुणकममानमन्वेष्टव्यं हि
 जिज्ञासितव्यं वप्रतिज्ञायय एवाहं हि पुनरुच्यते एष आत्मेति बुवं न हितं दृष्टारं जीवमानं निदिशति ॥
 एतं त्वेव तं नूतानुव्याख्यास्यामीति च तमेव पुनः पुनः परामर्शे पश्यन्महत्पमानश्चरति एष आत्मेति तस्यैव तस्य
 त्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नेन विज्ञानाति एष आत्मेति च जीवो नैवावस्थांतरगतं व्याचष्टे तस्यैव व्यापहतपाप्मत्वा

प्रजापतिर्वायानां जीवनामन्ति धीमता नारद हरः स्य ब्रह्मतां गमयति तयो हरर्जुवानां सुदुष्टावस्थायां ब्रह्मविज
 यगमनं दृष्टं क्रयं तरे सतासोम्यतदा संपन्नो जन्मार्थवमाक्षे लोकं पितृलगा दु सुप्रमत्तदाते ब्रह्मदूतो ब्रह्मतां गत इति
 ३ तथा ब्रह्मलोकं प्रकृते दहरे प्रयुज्यमानो जीवन्मृता काराशोका निवरो यत्र ब्रह्मतामस्य गमयति ननु क्व
 सन लोकमपि ब्रह्मलोकं काराशो गमयेद्यदि ब्रह्मणो लोक इति पक्षी तमास कृपा मुपाद्यते सा मानाधिकरण्यं च यानुयुगा
 यमानो ब्रह्मैव लोक इति परमेव ब्रह्म गमयति एतदेव सा हर हर्षं लोक गमनं दृष्टं ब्रह्मलोकं काराशो गमयति ननु क्व
 उच्यते इति हेतुं न ह्यहर हरिमाः प्रजाः कार्य ब्रह्म लोकं स्य लोकं कार्यं गच्छंतीति शक्यं कल्पयितुं। एतेषां च सा
 मन्त्रपदयोः। इति हेतुः परमेश्वरेण द रेहः कथं दहरोस्मिन्नंतरा कारा इति हि प्रकृत्या सा लोपमप्युक्तं तस्मिन्
 स्वस्वनामानमुक्ता तस्मिन्नेवात्राहं प्रयुज्यापहृतया भन्नादि गुणयोगं चोपदिश्यते सेवानतिदृष्टं च
 निर्दिष्टं किञ्च यथा आत्मा सत्तु विधितरेषां लोकानामसंज्ञेदायेति तत्र विधितरेषां आत्मना एव सामानाधिकरण्या
 दिधारयिता ये ते त्वेव कर्तारिस्मरणं चोदकं संतानरय विधारयिता लोकं सेतुः सेतुसंपदं अरं संज्ञेदायेत्युक्तं
 ५१ तस्मात्तन्मादि जेदभिन्नानां लोकानां वर्णाश्रमा दीनां विधारयिता सेतुरसंज्ञेदाया संकरायेति एवमिह प्रकृतं
 दहरे विधारणालक्षणं महिमानं दद्रीपति उच्यं च महिमा परमेश्वर एव क्रयंतरा दुष्कृत्यते एतस्य वा अहो रस्य प्रज्ञा स
 नेगार्तिश्रयो चंद्रमसौ विष्टौ तिष्ठत इत्यादि नान्यत्रापि निश्चिते परमेश्वरवाक्ये श्रूयते एष सर्वेश्वर एव भूताधिप
 तिरेष तत्तपाच्छ एष सेतुविधारणालोकात्। तस्य संज्ञेदायेत्येव विवृतेन हेतुः परमेश्वरो यं दहरोः। प्रसिद्धं। इति
 अपरमेश्वर एव दहरोस्मिन्नंतरा कारा इति प्रकृत्या सा लोपमप्युक्तं तस्मिन्नेवात्राहं प्रयुज्यापहृतया भन्नादि गुणयोगं चोपदिश्यते सेवानतिदृष्टं च

सहस्रं ब्रह्मपुरमिच्छते ब्रह्म शब्दस्य तास्मिन्नुक्तं ब्रह्म आत्मा हि पुरेणानेन संबन्ध उपलब्धः अविद्यानसां कुरते ह्यत्र
वधनास्यान्कं पुरिचायं पुरपमीहते सवा अयं ब्रह्म स वासु सूर्य पुरिचायं कृत्यादिकृतिरेव वा जीवद्वार एव सिन्धु लक्ष्म
नि लिखितं पुरादेव ते यथा शास्त्रे ग्रामे विष्णुः अति हित इति तद्दृष्टं यथेष्टं कर्म जितो लोकः कृत्यत एवमेवा मुत्र पुण्य
जितो लोकः सौम्यते इति च कर्मणा मतवत्कृत्स्नं कृत्याः पुराणा नमः सुविद्यं ब्रजं येतां अस्यान्कामां स्तेषां सर्वेषु जितो
कामचारो जितो तीति प्रकृतं देहं कान्ता विज्ञानस्थानं तत्पुण्यं वदन्त मम त्वमस्य सत्त्वस्य त्विदं पुरे तद्दृष्टं तद्दृष्टं
रस्याकाशरात्रिचैव तं विजिज्ञास्यत्यं यत्कृतं परविशोषणं तदोपादानादिना ब्रह्म यथा काशो नात्येव त्वत्वेनोक्तं
स्यात्प्राक्कालाभयमाकाशस्तावदानेषां तद्दृष्टं आकाशादयथा कर्म स्वरूपं दर्शनं पुराण्येतन्न न्येतदप्यनर्थं
विज्ञातं तदप्रदर्शनं यैव प्रदर्शयते तं चेद्दुर्गुणं हि दमसिन्धुः अत्र दृष्टं सुन्दरी वं चैव गमदहरोस्मिन्तराकाशाः विज्ञा
तं यत्तद्वदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितं यमिच्छाद्विषयपरिहारावसरं आकाशोपम्यापक्रमेण यावापृथिव्या
अंतः समाहितं च प्रदर्शनात्तदेवं च हि सति यदंतः समाहितं यावापृथिव्यादिमद्वेष्टव्यं विजिज्ञासितं वा तत्र
तत्र वा क्यत्रापीनोपपद्येतास्मिन्कामाः समाहिता एष आत्मा पुरुषा मेति हि प्रकृतं यावापृथिव्यादिसं
नाधारणकान्तामाह्वया ययद्दहन्तमनुविद्यं ब्रजं येतां अस्यान्कामां निति समुच्चयार्थेन वदन्ते
च कामाधारमाश्रितं अकामा निजोयान्चाकरो चेदं यतितास्मात्तत्कामोपक्रमेपि दहरो एवाकाशादुदयं सुन्दरी क
विज्ञानः सदांतः समाहितैः पृथिव्यादिभिः सर्वैश्च कामैर्विज्ञेयं तद्वति गम्यते सर्वोक्तं तां हेतुस्य परमेश्वर
गतिराहं न्यातथा हि दृष्टं किं गंतव्यं दहरो परमेश्वर उच्यते सोऽहेतुस्य द्युक्तं त एव उच्यते हेतुवददानीं प्रपंच्यते ॥५५॥
इतश्च परमेश्वर एव दहरो यस्माद्दहरोऽयं कश्चिदपि परमेश्वरस्यैव प्रतिपादको गतिराहो भवतः इमाः सर्वे
प्रजा अहं ब्रह्म स एतं ब्रह्म लोकं न विदंतीति न ब्रह्म तद्दहरो ब्रह्म लोकं कदा हेनासि यद्यत्तद्विषयमात्रं

ते
न

वमपितस्यैवाराग्रोपमितचा दवकल्पतेआकाशोपमितत्वादिचब्रह्मासेदविबक्षयाभावव्यतिनचात्रदहरस्य
काशस्यान्तेष्वचंविजिज्ञास्यचक्षुःस्यते। तस्मिन्पदतरितिरिपरविशेषणत्वेनोपादानादिन्यतउत्तरं ब्रूमः। परमेश्वरोत्रदहरस्य
शोभविदुमहेतिननूताकाशोजीवोवाकसमादुत्तरस्योवाक्प्रशोषगतेत्योहेतुन्यः तथाहि इष्टव्यनयाविहितस्यदहरस्य
काशस्यैवदुयुस्तियुपक्रम्यकिंत दत्रविद्यतेयदनेष्टव्यं पक्षावविजिज्ञासितव्यमित्येवमाहोपपूर्वकंप्रतिसमाधानवत्
भवतिसत्रयोथावान्चाअयमाकाशस्तावनैषांतर्हदयआकाशउन्नेस्मिन्धावापथिबोअंतरेचसमाहितेइत्यादि।
तत्रदुडरीकदेहरचेनप्राप्तदहरचस्यप्रतिष्ठाकाशोपम्येनदहरचंनिवर्तयइत्याकाशचंदहरस्याकाशस्यनि
तत्तिगम्यतेयस्याकाशराशोनूताकाशेरूढः तथापितेनैवतस्योपमानोपपद्यतेइतिनूताकाशराशोका निवर्तिताभवति
नैवतस्यापिआकाशस्यबोधा न्यतरचकल्पितेननेदेनोपमानोपमेयतत्त्वसंनवीयुक्तंनैचंसंभवतिअगति
गतिरान्वनिकनेदाश्रयणंअपिचकल्पयित्वा नेदमुपमानोपमेयतत्त्ववर्णयतः परिच्छिन्नत्वादन्त्यतरस्याकाशस्य
काशपुतिमाणचमुपपद्यतेननुपरमेश्वरस्यापिज्यापानाकाशादितिअन्यतरान्नेवाकाशपरिमाणचमुपपद्यतनोप
उत्तरत्वेनप्राप्तदहरत्वनिवृत्तिपरचाक्षकस्य नतावचप्रतिपादनपरचमुभयप्रतिपादनेदिवाक्यंसिद्येतत्त्वकल्पि
तनेदेपुंडरीकवेष्टितआकाशो कदेरोधावापथिव्यादानांअंतःसमाधानमुपपद्यतेएषआकाशपहतपाप्माविरोविच्छु
र्तिशोकोविजिघ्रसोपिपासः सचकामः सचसंकल्पइतिवाच्यतमपहतपाप्माचादयश्चरुणाननूताकाशोसंभव
वमपितस्यजित्स्यपुंडरीकवेष्टनकृतंदहरचं। कंनिवर्तयितुंब्रह्मनेदविवक्षयाजिवस्यसर्वगतचादिविवक्ष्यतइति
घटान्तयाजिवस्यसर्वगतचादिविवक्ष्यतस्यवब्रह्मणः साक्षात्सर्वगतचादिविवक्ष्यतामित्युक्तं। यदयं ब्रह्म
मित्तिजितेनपुरस्योपलुहितत्वाद्वाजसजिवस्येवेदंपुरस्तामिनपुंडरीकदेवावर्तित्वंअश्विनैवब्रूमः। परस्यैवदब्रह्मणःपुर

अराजो

[illegible]

दे

अतं श्रोत्रमंतं मंत्रविज्ञातं किं विवित्तत्रादृष्ट्या दिव्यपदेनः प्रधानस्यापि संभवति इष्ट्या दिव्यपदेन स्तनतस्य संभवति
स्तनचातथा नान्यदतोस्ति इष्ट्या नान्यदतोस्ति श्रोत्रान्नान्यदतोस्ति विज्ञात्रिया मजेदप्रतिषेधा ननारीरस्याधिष्ठाय
तोहराष्टवाचालमक्लृप्तमश्रममवागमनइतिरोपाधिमत्राप्रतिषेधा नहि निरूपाधि कः शाररोनामनवति म
परमेवब्रह्माक्षरमिति निश्चयइति ॥ इति कर्मव्यापदेशः ॥ एतद्विसयकामपर्यापरं ब्रह्मयहोकारस्तस्मादि
तेनैवायतनेनैकतरमन्वेतीति प्रकृत्यश्रूयते ॥ यः पुनरेतं विज्ञात्रेणो मन्वेतेनैवाक्षरेण परंपुरुषमनिधाय
समिन्वाक्यपरंब्रह्मनिधायमुपदिश्यते आहोस्तिदपरमित्येतेनैव ह्येतनेन परमपरंबे कतरमन्वेतीति प्रकृत्या नदृश्यते
परमिदं तिति प्रा इकरमाश्रितं तिसूयसंपन्नः सप्तमभिरुनीयते ब्रह्मलोकमिति वतदिदेदेनापि किं न स्यात्
मा शान्ते परब्रह्मविदेनापरिहिनं पत्वे अश्रुवीतेति युक्तं सर्वं तैत्त्यापरस्य ब्रह्मणो नन्यपरं ब्रह्मपरिहिनं परं ब्रह्ममिति
शेषेणोपपद्यते नैष दोषः सिद्धापेक्षया प्राणस्य परचोपपत्तिस्तियेवंप्राज्ञं मः परमेवब्रह्म निधायान्वयं उपदिश्यते क
श्रुतिः नैवापदेनादीहतिर्देनं दर्शनव्याप्यमिदं कर्म इति कर्मत्वेनास्यानिधायक्यपुरुषस्य वाक्योपपत्तिः नवतिस एतत्त
जीवधलात्परापरपुरित्रायं पुरुषमोक्षतइति तत्रानिधायते तथा च नृमपि वस्तु कर्म नवति मनोरथकल्पे तस्या येन निधाय
कर्मत्वादीहते स्म तथा च नृमयवस्तुलोककर्मदृष्टमिच्छा परमाभेदाय सम्यक्दर्शनविषयभूत इति कर्मत्वेन व्यापदिष्टइति
सर्ववत्तिदपरपुरुषशब्दायां अनिधायक्यः अन्यनिर्ज्ञायते ननु निधायने परः पुरुष उक्तश्च यन्मपरापरकथनितरइति
पत्यनिर्ज्ञायते इति प्रवेत्येतपरपुरुषादौ तावदुच्यते साधारणो नवात्रजीवनराष्ट्रेन प्रकृतो अत्रिधायक्यः परपुरुष
पराचर्यते येन तस्मात्परापरपक्षितव्यः पुरुषो न्यस्यान्यत्वादिजीविधनइति उच्यते च नाम्नां जीव उच्यते च नाम्नां
वचनं तैव विवक्ष्य दत्तपरमाभेदाजीवरूपः विवक्ष्यतावजयाधिकृतः परस्वविषय इत्येव्यः सोत्रजीवचनइति अपरं व्याह

ग

यः

ज्ञानां बन्धनं भूतेः। कस्मिन् नुरवत्या कात्रा पोत भूतेः। तस्य हो व... महारं गानि ब्राल्मणा अन्ति नुरवत्या...
 मनसि च या निश्चरते तत्र संशयः किं न कुरुते न कुरुते किं वा पर एव चरति तत्राह स मास्त्राय...
 वृत्ते प्रसिद्धं। अस्मिन् विमलमयवा पुनस्तद्विषय एव दसवति या हे विप्रयं तरे वृत्ति स्यात्पुपा स्यात्सर्वमिन्द्र...
 तस्य धारणा तत्रादि प्रथिव्यादेः समस्तस्य विकार जातस्य काळत्रय प्रविनक्त स्यात्का... एव तदोत्तरं प्रोक्तं वेति आचार्य...
 कस्मिन् नुरवत्या कात्रा पोत भूतेः। अनेन प्रभेदे मद्द रमव तारितं त... एतं हतं मेतस्मिन्...
 ध्य प्रोक्तं येति नवेय मं बरांत घृतिर्ब्रह्मणो न्यत्र संभवति यदप्यं कारणे...
 १५ तत्त्ववत्तयति पक्षे साधनत्वात्। त्वर्थं दृष्टव्यं तस्मान्न दूरति अकृतं वेति निश्चयव्यापि चान्या...
 स्यात्तत्कार्यस्य वकारणाधीनत्वमं बरांत घृतिरुक्तं पाम्भ्यो प्रयोजनकारणादि नोपि द्रव्य...
 तद्वत्तत्त्ववत्तयति पक्षे रिति अत उत्तरं पठति। सा च प्रवृत्ता स नान्। सा च घृतिः परमेश्वरस्यैव कर्म कस्मान्न...
 १६ प्रवृत्ता स नान्। अत एव तस्य वा अहंरस्य प्रवृत्ता सने गानि म्रियं चिद्रमसौ विधृतौ तिष्ठतश्चादि प्रवृत्ता सन्ति परमेश्वर...
 रं कर्म न सित न सन सन सन नानां घटादिकारणानां भूद्दत्तां घटादिविषयं प्रवृत्ता सन मस्ति। अन्य...
 अन्य जावव्यावृत्ते धकारणां ह्येवाहंरना द्वाव्या तस्यैव वां वरांत घृतिः कर्म नान्यस्य कस्यचिदिति सिद्धं...
 वव्यावृत्तिरिति अन्यस्य जाव अन्य जावस्तस्य व्यावृत्तिरन्यत्र व्यावृत्तिरिति एतदुक्तं न वति यदन्य...
 त्वावृत्तय मिहारां कयते तदजावादिदमे वरांत विपरिणं अहंरवावृत्तयति कृति। तदा एतदहंरगाय दृष्टं...

तस्य मज्जतं तस्य रूपं पदिति पाठः
 तस्य मज्जतं तस्य रूपं पदिति पाठः

॥४॥

तरात्रयास्युसादितायनाददायसोहंभात् सयेनातिवदामीत्येवं प्रवृत्तायविकानादिसाधनपरंपर्याभूमानुपदिशति
तत्रयप्राणाद्विषयवक्रत्यप्रतिज्ञाततदेवेकमेवुच्यतइतिगम्यतेतस्मादस्तिप्राणादधिनूम्नउपदेवाइत्यतःप्राणादन्यः
परमात्माभूमानविन्दुमहतिस्तेष्वेवामविदिदिष्टाप्रकरणस्योक्तानामुपपन्नविषयतिप्राणएवेहआत्माविवक्षितइति
रदपिनोपपद्यतेनदिप्राणस्यमुख्ययावद्यामचमस्तिनचान्यत्रपरमात्मवेदानाच्छोकविनिवृत्तिरस्तिनान्यप्य
विद्यतेयनूयेतिश्रुत्यंतरात्तस्मान्निर्माभगवांश्चोक्तस्यपारतायत्यलितिवोपक्रमोपसंहारतितस्मिन्मृदितकषायायतमा
सःपारंदीयतिजगवान्सनक्तुमसइतितमइतिशोकादिकारणमविद्यायातेप्राणात्तवानुवासेननप्रायास्यान्या
यन्नेतोचेतात्मनःप्राणइतिवद्विषयप्रकरणंतेचपरमात्मविद्यामविध्यतिनस्मात्प्राणएवेतियेननसभगवक्कस्मिन्
तिष्ठितइतिस्वेमहिम्नीत्यादिनाज्ज्ञाएवाप्रकरणसमाप्तेरनुकर्षणादेष्टुल्यामिकारनूभरूपतासर्वकारणत्वात्परमा
त्मनःउत्तराशुपपद्यते॥धर्मोपपत्त्या॥अपिब्रह्मन्निश्चयतेधर्मस्तेपरमात्मत्युपपद्यतेयत्रमान्यत्वात्त्रयतिनान्यवृणादि
गान्यद्विज्ञानातिसम्भूमेतिद्वानादिव्यवहारात्तावेभ्रमन्यवगमयतिपरमात्मनिब्रह्मदशांनादिव्यवहारात्तावोवर्ततायव
तस्यसर्वमात्रेवान्तकनकंपश्येदित्यादिश्रुत्यंतरात्तायसोसुषुप्तावस्थायादशनादिव्यवहारात्ताववृत्तःसोपात्मनस्त्वा
रागत्वविवक्षयोक्तेनप्राणस्वभावविवक्षयापरमात्मप्रकरणाद्वदपितस्यामवस्थायासुखमुक्ततदप्यात्मनएवसुखरूपत्वविव
क्षयोक्तयतआहृषोत्यपरमआनंदएतस्यवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंतीतिइहाविवेकमात्सुखंतात्पर्यसुख
भक्तिरसवसुखमिति सामयसुखनिगकरणेनब्रह्मण्येवसुखभूमानंदरीयति।योवेन्नमातदमृतमितिअमृतत्वमपीह
माणपरमकारणंगमयतिविकारणाममृतत्वस्यापक्षितत्वादितोन्यदार्तमितिश्रुत्यंतरात्तथासत्यत्वंसुमहिमप्रतिष्ठ
सर्वगतत्वसर्वोत्तमत्वंइतिवैतेधर्माःश्रूयमाणाःपरमात्मत्वेवाप्यपद्यते।नान्यत्रतस्माद्भूमापरमात्मैतिसिद्धं॥॥

दशात् तत्र सादृशसिद्धिस्तथा नमुन्यते सप्रसिद्धिः सिद्धिः नानाहृददारण्यकेन स्वप्नागणवत्तत्त्वोपरपाठा
तस्यां त्वत्प्रदावत्तायां प्राणोक्तगतीति प्राणोत्रसंप्रसादादिष्वेयमेवाप्राणादुर्ध्वभूमिमुप दिश्यमानत्वादिन्यथी प्राणैव केद्रुमां स्यात्
सुखतत्त्वा उपदिश्येते यस्मिन्मृतस्यानादिनामेव नाम्ना भूयति नाम्नामुर्ध्वपदिष्टं कंतदिनाभ्यो यदर्थं तत्सुपदि
एवगात्वं वा गेवना नो न्यसीति तथावागादिभ्योथा प्राणादर्थोतरमेव तत्रोर्ध्वमुपदिष्टं तदप्राणादप्युर्ध्वमुपदिश्यमानाभूमा
प्राणादर्थोतरं तन्निवितुमर्हति न चिद नास्ति प्रश्नास्ति भगवः प्राणाद् यदर्थं तनापि प्रतिवचनमस्ति प्राणादावचन्यो ताति
कथं संप्रसादादधि नमोपदिश्यत इत्युच्यते प्राणविषयमे वातिवादित्वमुत्तराकथ्यमाणपत्र्यामएष तु वा अतिवदतियः स
त्येनातिवदतीति तस्मात् नास्ति प्राणादर्थोपदेश इत्युच्यते न तावत्प्राण विषयस्येवातिवादित्वस्ये तदुच्यते न चिदतिवदतीति शक्यं
विशेषवादाद्यः सत्येनातिवदतीति ननु विशेषवादाप्ययं प्राणविषय एव भविष्यति कथं यथोक्तिरुच्यते सत्येनातिवदतीति ननु स
त्यवदनेनातिवदतीति त्वेन तत्ति अग्निहोत्रेण वसत्यवदने त्वग्निहोत्रेणो विशेषणं यत तथेष्वपि अतिवदतियः सत्येनातिवदतीति
तुक्तं न सत्यवदनेनातिवादित्वेन तदिति प्रा कृतेन प्राण विज्ञानेनैव सत्यवदनेन प्राणविदो विशेषो विवक्ष्यत इति ननु त्रुसः
कथं यथपरिचागप्रसंगात्तुल्या सत्यवदनेनातिवादित्वं प्रतीयते यः सत्येनातिवदतीति सोतिवदतीनां प्राणविज्ञानस्य संज्ञातिव
मरिप्रकरणानु प्राणविज्ञानं संबध्यते तत्र प्रकरणानुगो धेन श्रुतिः परित्यक्ता स्या प्रकृतवाच्यार्थश्चतुर्वाद्येन संगच्छेतेष्वन
अतिवदतीति सत्यमेव विज्ञा सितथामिति च पक्षांतरकृत्वा मथानरविवहासस्य पतितस्माद्यथैकवदिप्रज्ञासायां प्रकृतायां एष
अहंत्वानिगो यश्चतुर्वेदानधी तद्व्येकवेदिभ्यामर्थोतरं तद्व्येकवेदः प्रज्ञास्यतत्तादृगे तद्व्येकवेदः प्रज्ञास्यतत्तादृगे तद्व्येकवेदः प्रज्ञास्यतत्तादृगे
प्राणांतरविवक्षया भवितव्यमिति नियमोऽस्ति प्रकृतसंबंधासंभवकारितत्वादर्थोतरविवहासास्तत्र प्रमाणानामनुशास
नं श्रुत्वा तद्व्येकवेदानरदस्यमेव सत्तत्त्वमारोप्युपादयति यत्प्राणविज्ञानेन विकारान्तविषयेणातिवादित्वमनतिवादित्वं ॥४८॥
तदेव कृत्वा अतिवदतियः सत्येनातिवदतीति तत्र सत्यमिति परब्रह्माच्यते परमाथ रूपं च तिसृशानमनंतं ब्रह्मेति वक्तव्यं मेव

तत्र

होस्तियेनावेतनं प्रधानं कारणत्वेनायतनत्वेनावगम्येततद्विपरिहृत्य चेत्तनस्य प्रतिपादकः ॥ ३ ॥ वास्तिकेनचेतनं प्रम
 र्थः सर्वज्ञः सर्वविदित्वादिस्तएव न वायुरपि इह क्त्वा धायतनत्वेनाश्रियते ॥ प्राणमृच्च । यद्यपि प्राणमृच्चोर्वेत्ता
 नामन आत्मचेतनचक्षुसंभवतितथाप्युपाधिपरिक्लिंनज्ञानस्य सर्वज्ञचाक्ष संनवेस्य स्मादेयातद्वद्व्याप्राणमृ
 दपिन क्त्वा धायतनत्वेनाश्रयितव्यः नवोपाधिपरिक्लिंनस्य विज्ञोः प्राणमृत्तोक्त्या धायतनत्वमपि सम्यक् संभवति
 एतत्तु योगकरणं तत्रार्थं कृतं अत्र प्राणमृत्तुक्त्या धायतनत्वेनाश्रयितव्यः ॥ नेदव्यपदेशान् ॥ नेदव्यपदेशा
 न्नेदव्यपदेशात्तमेवैकं जानयामानमिति ज्ञेयशाकृन्नावेनं प्राणमृत्तुक्त्या धायतनत्वेनाश्रयितव्यः ॥ अकारणात् ॥
 यो ब्रह्मज्ञेयश्च क्त्वा धायतनं गम्यतेन प्राणमृत्तुक्त्या धायतनत्वेनाश्रयितव्यः ॥ अकारणात् ॥
 प्रत्यक्षं वेदं परमात्मनः कस्मिन्नुभगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं न वतीति एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानात् ॥ ४ ॥
 अनेहिसर्वोभके विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं स्यान्न केव के प्राणमृत्तिं कृतं अत्र प्राणमृत्तुक्त्या धायतनत्वेनाश्रयितव्यः ।
 स्मिन्नेतदनाज्योच ॥ क्त्वा धायतनं च प्रकृत्य द्वा सुपुणोऽस्युजासखायस्य त्रिस्तित्यदने निर्दिश्येते तयोस्त्यः पिप्पल्यश्चा
 द्वा त्वातिकर्म फलावगमनं अनेनोपनिषाकशित्योदस्तित्येनावस्थानं ताभ्यां स्तित्यदनाभ्यां ईश्वरस्तेन शोतक
 स्तेनैव दिव्येश्वरोक्त्या धायतनत्वेन विवक्षितः । ततस्तस्य प्रकृतस्य द्वे त्रज्ञान्मृत्तुक्त्या धायतनत्वेनाश्रयितव्यः ।
 तवैव नं आकस्मिकमसंबद्धं स्यात्तनुतवापि द्वे त्रज्ञान्मृत्तुक्त्या धायतनत्वेनाश्रयितव्यः । ततस्तस्य प्रकृतस्य द्वे त्रज्ञान्मृत्तुक्त्या धायतनत्वेनाश्रयितव्यः ।
 तलान् ॥ नेदव्यपदेशान् ॥ नेदव्यपदेशात्तमेवैकं जानयामानमिति ज्ञेयशाकृन्नावेनं प्राणमृत्तुक्त्या धायतनत्वेनाश्रयितव्यः ॥ अकारणात् ॥

1851

[Faint handwritten notes]

इष्टमात्रोपपन्नस्मरणीयः प्रादेशमात्रप्रत्ययवत्तु येनानुसंगतिनिमित्तापरं चरप्रादेशमात्रप्रतिरिति वादरित्वावेति
मन्यते। संपत्तिरिति हेमिनिस्तथाहि संपत्तिनिमित्तावस्थाप्रादेशमात्रप्रतिरिति नुनस्तथाहिसमानप्रकरणं वा
धाम्निगंधः प्रकृतीनां पृथिवीपयंतानु त्रैलोक्यमनोदेवानरस्यात्पदान्ध्यानाममूर्द्धप्रभृतिषु विबुधकपयंतं देहं कथं
पुसंपत्त्यप्रादेशमात्रसंपत्तिपरमेश्वरस्य दत्तं प्रादेशमात्रमिव दत्तं देवास्तु विदित्वा अपि संपत्तास्तथानुवर्तन्ते इत्यपि
मया प्रादेशमात्रमेवात्रिसंस्तुयिष्यामि तिसत्त्वतमूला नमुपदिशन्निबवा अतिष्ठावेत्यानर इति तदनुषां उपदिशन्निबवा
देवदेवसु जेकेचानर इति नासिके उपदिशन्निबवा नैव देवदेवतावेत्यानर इति मुख्यमात्रं कावापु देवान् यमैष्ये
कालो केचानर इति मुख्यमात्रं उपदिशन्निबवा नैव देवदेवतावेत्यानर इति मुख्यमात्रं कावापु देवान् यमैष्ये
मया धरतु रवफले कथं च ते यदापि वज्रसनेव कुक्षोरतिष्ठन् च गुणासमाभ्यायते आदित्यश्चरुते जस्वगुणः कोदोगे तु
जस्वगुणासमाभ्यायते आदित्यश्चरुते जस्वगुणः कोदोगे तु
वारिवा प्रकृत्य वज्रसंपत्तिमात्रनिमित्ताप्रादेशमात्रप्रतिरिति युक्तं तत्र जेमिनिराचार्यो मन्यते। आमन्त्रित्वेन मसिद्धं
मनेति येन परमेश्वर अस्मिन् बुबुका तरे जा बाळा य ए धो न तो वाक्त्वा मा सो विभुक्ते प्रतिष्ठित इति सो विभुक्तः कोदोगे
न प्रतिष्ठित इति वरणा धाना न्नपाचमध्यप्रतिष्ठित इति कतमा कृणा कतमा चना सीतित ववे मामे वना निका वरणा न्न
तस्मादुपपत्ता परमेश्वरे प्रादेशमात्रप्रतिरिति विमानप्रतिः प्रयगामन्वा मिप्राया प्रयगामन्वा तया सर्वे प्राणिनि हीयत इति
प्रतिमता वा अथ प्रयगामन्वा दिमान् अमानवियोगादिय निविगते नि निमिती चरवज्जगत्करणं च निविगते
नस्तस्मात्परमेश्वर एव केचानर इति सिद्धं। इति श्रीमत्तत्त्वसंज्ञासूत्रेण सप्तमाध्यायः करुणगन्ध्याद्वृत्तौ प्रथमः
स्य द्वितीयः पादः॥ ॥३॥ यन्वाचा यतनं रवराह ॥ ॥ इत्युक्तं यत्ति यः पृथिवीनां तद्विदुः नो मनः सह

विग्रहेन कश्चिद्विरोध इति ज्ञेयमिति निराकार्यो मन्यते ननु जाठराग्न्यपरिग्रहेतः प्रतिष्ठितवचनं नराह। २। नित्यकारणानि निरुद्धे रानिति
 अत्राद्ये अंतः प्रतिष्ठितवचनं तावन्न विरुध्यत न हीदृशं पुरुषविधं पुरुषे तः प्रतिष्ठितं वेदेति जाठराग्न्य निप्रायेणेदमुच्यते
 तस्याप्रवृत्त्यादिसंशयित्वाच्च कथं तादृशं कृतं मूर्धादिषु विबुधां तेषु पुरुषावयवेषु पुरुषविधत्वं कल्पितं तदनिप्राये
 गोदमुच्यते पुरुषविधं पुरुषे तः प्रतिष्ठितं वेदेति यथा नृक्षेत्राण्येव प्रतिष्ठिता पशूनां तातितद्वदवयवः प्रकृतः परमा
 म्माया म् विदेव तेषु पुरुषविधं पाधितस्य यत्केवलं साक्षिरूपं तदनिप्रायेणेदमुच्यते पुरुषे तः प्रतिष्ठितं वेदेति निमित्त
 तेषु पूर्वापरलोचनवशेन परमात्मपरिग्रहेतद्विषय एव वै चानरब्राह्मः केन विद्योगेन वर्तिष्यते विद्योगेन स्थ विद्योगे
 वाप्यनरा विद्येनरा भवत्येति वा विद्यानरः परमात्मा सर्वा सत्त्वादि विद्यानर एव वै चानरस्तद्विदितो नन्याथः राहस्यवायसादि
 वृद्धिनिशब्दोपि अथ गीत्यादियोगाश्रयणेन परमात्मविषय एव कृतविषयतिगारूपत्यादिकल्पनं प्राणादुत्पत्तिरिति
 त्वेव परमाना नोपि सत्त्वात्त्वादुपपद्यते कथं पुनः परमेश्वरपरिग्रहे प्रादेद्रामात्रश्रुतिरूपपद्यते इति व्याख्यातुमा नते। ३।
 अतिमात्रेति व्याख्यातुमा नते। ४। अतिमात्रस्यापि परमेश्वरस्य प्रादेद्रामात्रमभिव्यक्तिनिमित्तं स्यादभिव्यज्यते किं कप्रादे
 मात्रपरिमाणः परमेश्वर उपासकानां कृते प्रादेवोभुवाहृदयादिषु पल्लवैस्त्थानेषु किं प्रोषेणान्निव्यज्यते तः परमेश्वरपि
 प्रादेद्रामात्रश्रुतिरभिव्यक्तिरूपपद्यते इति आश्चर्य्य आश्चर्या मन्यते। ५। अतस्मिन्नेवोदरेः प्रादेद्रामात्रहृदयप्रति
 स्थेन वा उर्यं मेनसा लुप्तमयते तेन प्रादेद्रामात्रइत्युच्यते यथा प्रस्थमिताय वा प्रस्थइत्युच्यते तद्वद्वद्यापि च यवेषु स्व
 गतमेव परिमाणं प्रस्थसंबंधादुच्यते न चेह परमेश्वरगतं किं विपरिमाणमस्ति येन हृदयसंबंधादुच्यते तथा
 त्वेप्रयुक्तायाः प्रादेद्रामात्रश्रुतेः संज्ञेवतियथा कथं विदुस्मरणं आलुबनमित्युच्यते प्रादेद्रामात्रत्वं न वा यमप्रा
 वेत

फारणात्मवैद्या नर इत्यत्र ब्रूमः। कुतो नो यन्निर्णयो यदु न यथापि विशेष प्रतिज्ञाने सति परमेश्वरविषय परिशेष आश्रयणा यो
 न जाठरविषय इति अथ वा नूताग्निरन्तर्बहिः आवति शुमानस्यैष निवेदो न विषयतितस्य हि दुःखो कादिसर्वं धोमन्त्रवर्णं गम्यते।
 यो नानुनायैवीद्यामुतेमामातता नरोदसी अन्तरिक्षमिया दावथवातकुरीराया देवताया एव धर्मयोगाद्युलोकाद्यव्यव
 लेन विषयतितस्मात् परमेश्वरो वैद्या नर इत्यत्रोच्यते न तथा दृष्टुपदेशादिति॥ न शब्दादिन्याकारणेत्यः परमेश्वर प्रत्यारवा
 ने युक्तं कुतस्तथा जाठरमिहागो वदृष्टुपदेशा न परमेश्वरदृष्टिर्हि जाठरे वैद्या नर इत्येवोपासिते सादिवद
 थवा जाठर वैद्या नरोपाधिः परमेश्वर इह दृष्टव्यत्वेनोपादिश्यते मनोमयः प्राणेश्वरीरो नारूप इत्यादिव च दिवैह परमेश्वरो नावि
 यक्ष्यते केवलं वजाठराग्निर्विवक्ष्येत ततो मूर्ध्वमुखे जाइया देविशेषस्या संभव एव स्याद्यथा तु देवता नूताग्निव्याप्यप्रयणेना
 यमविशेष उपपादयितुं न शक्यते तथा नरसूत्रे वक्ष्यामः यदि च केवलं वजाठरा वैद्या नरो विवक्ष्येत पुरुषे तः प्रतिष्ठितत्वं केवलं
 तस्य स्यान्न पुरुषत्वं पुरुष मपि चैनमधीयते वाजसनेयिनस्सुखो नित्यं वैद्या नरो यः पुरुषः स यो हतं अग्निं वैद्या नरं पुरुषविधं
 पुरुषे तः प्रतिष्ठितवेदेति पुरुषविधं च परमेश्वरस्य तु सर्वा मत्वात् पुरुषत्वं पुरुषे तः प्रतिष्ठितत्वं चो न यमुपपद्यते येन पुरुषविधमपि
 चैनमधीयते इति सूत्रावयव च पठन्ति तेषामेषा थैव केवलं वजाठर परिग्रहे पुरुषे तः प्रतिष्ठितत्वं केवलं स्यान्न पुरुषविधत्वं पुरुषविधम
 पि चैनमधीयते वाजसनेयिनः पुरुषविधं पुरुषे तः प्रतिष्ठितवेदेति पुरुषविधं च प्रकरणाद्यधिदेवतं धूम्रत्वादियथैव प्रतिष्ठितं इ
 तिसंघट्टानां नूद्वसुते जाइया यथयवकल्पनं तस्यैव न विषयतितकुरीराया देवताया एव धर्मयोगादितितत्परिहृतव्यमत्रोच्यते
 अतएवाक्ते न्याहुतुत्या न देवता वैद्या नरः तथा नूताग्निरपि न वैद्या नरः न हि नूताग्नेऽग्नौ प्रकाशमात्रा मकस्य धूम्रवारेक
 त्यनाप्युद्यते विकारस्य विकारांतरा मत्वा स न वा नूता देवतायाः सत्यप्यर्थेन नूद्वत्त्वादिकल्पना संभवति अकारणत्वात् नपि ॥४४॥
 अथानी न शब्दवाचि आ मरीक्षा संभवश्च सर्वेषु पक्षेषु स्तित एव॥ साक्षादप्यविरोधो मिनिः पूर्वजाठराग्निप्रतीको जाठराग्न्युपा
 धिकावा परमेश्वरनपास्य इत्युक्तं अतः प्रतिष्ठितत्वा नुराधेनेदानीं नुविनवप्रतीकोपाधिकल्प नत्वा साक्षादपि परमेश्वरोपासनेप

महति कुतः साधारणशब्दविशेषान्। साधारणयोः शब्दयोर्विशेषः साधारणशब्दविशेषः यद्यप्येतावुक्तानपि आश्रयः
नरशब्दे साधारणशब्दे विधानशब्दस्य सारण आश्रयः शब्दस्य सारणतयापि विशेषोपपत्तेरनेन परमेश्वर
परत्वं तर्कतया नपत्तस्य हेतुः एतस्यामनोवैश्वानरस्य मूर्द्धन्यसुते जाइत्यादिरत्र हि परमेश्वर एव धर्म्यं चादिविशिष्टो वस्तुतः
रगतः प्रत्यगात्मत्वेनोपन्यस्त आध्यात्मिकेति तात्पर्येण तत्कारणत्वं कारणस्य हि सर्वोक्तिः कार्यगतात्तिरवस्थातिरवस्थाव
त्वाच्च लोकाद्यवयवत्वं मुपपद्यते सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेषु स्मृत्युत्पत्तिमतीति च सर्वलोकाद्याश्रयत्वं च श्रुयमाणं
परमकारणपरिग्रहे संभवति एवं ह्यस्य सर्वे धर्मिनः प्रहृत्य इति च तद्विदुः सर्वपापप्रदह श्रवणकोन आत्मा किं वा इति
वस्तुमयं न शब्दाया उपक्रमद्वयमेतानि लिङ्गानि परमेश्वरमेव गमयति तस्मात्परमेश्वर एव वैश्वानरः। साधारणमात्रं
नुमानस्य इति। इत्युपरमेश्वर एव वैश्वानरो यस्मात्परमेश्वरस्यैवाग्निरात्म्यं देवैर्द्रो इतीदृशं त्रैलोक्यं। मकरं पंसायते
यस्याग्निरात्म्यं धर्मैर्द्रो नानिश्चरणोऽस्ति। सूर्यश्च द्वादशश्रोत्रं तस्मै लोकात्मने नमो इति स्मर्यमाणं रूपं मूलं भूतं कृतिम
नुमापयदस्य वैश्वानरशब्दस्य परमेश्वर परत्वेन नुमानं लिङ्गं गमकं स्यादिति कार्य इति। हेतुलया यस्मादिदं गमकं तस्मादपि
वैश्वानरः परमात्मैवेत्यर्थः यद्यपि सुतिरियं तस्मै लोकात्मने नमो इति कृतिचमपि नासति मूलं भूतं वेदवाक्यसम्यगीदृशेन
रूपेण संभवति धर्मैर्द्रो नपस्य विप्रवदंति सर्वे नानि वंदुः सूर्यो चनेत्रे। दिशश्च विदि पादौ हिति च सोऽस्मिन्नात्मसर्वभूत
मणो तेत्यवजातीयकावस्मृतिरिहोदाहरणम्॥॥ शब्दादित्योतः प्रतिष्ठानाच्च नतिवेन्नतया दृष्ट्युपदेशादसंनवास्तु प्रमपि चेत
मसंभवति अथांतररूपात्तयाग्निराद्यः स एषाग्निर्वैश्वानर इति आदिशब्दाद्दृष्ट्यंगान्पत्य इत्याद्यग्निवैता प्रकृत्यन
तय द्रुक् प्रथममागच्छेत्तद्वैश्वानरमिति यादिना च प्राणा इत्यधिकरणता संकोचनमेतन्मोहे तु योजाठरो वैश्वानरः प्रत्येक
यास्तथा प्रतिष्ठानमपि श्रूयते पुरुषतः प्रतिष्ठितं वेदेति। तद्वैश्वानरसंनवति यदप्युक्तं मूर्द्धन्यसुते जाइत्यादिविशेषो

अस्य

न

न

न

उद्यम इत्यादिपण

आ. प्रजापतिराजसंस्थमते दुःखमननुरिगाः कोनभलमादि. अस्तिमिमांसांभक्तुः आत्मिवद्रतेतिताताधैरद्व. पंचवर्षिउरुम कुमा जगुः कोविदस्यैव वेदतिनेनगहिनपडा पोरदवपाने
कुपतानमाग्योशुशानामतिअध्विस्तरदिनमेकतोअहतिराभातुतेवाभातिनशसार्धप्रयेकपडाकतकत्वमात्मानमुपेस्तेरुतिनेनप्रत्येकमुदु विमोहसिमानरेवसिआदि. यमना
दशयोवाभव. तंस्वरितप्रत्येकोवासनेभिदिवाकृतेतस्त्वगुणकोस्ममर्धाविरत्नसत्त्वगुणकः सर्वस्ववस्तुमिनेवधुसलीदुवा. कर्षादिभाबसुपद्विपसमजंवरानरभाभक्तिप्रम
हिरण्यशानेसमव त्रैतीयभूतरयउताम. पतिरेकअसीन. सदाधिरएथिवो धामुतेमां कसे. यलुविवाविधमे तिसमवर्तते
यज्ञायतेस्यर्थः. तथासवेदाराशप्रय मः सवेधुरुक्तच्यते. आदिकर्तासन्तुतालांज्रहाग्रेसमवृत्ततितिविकारदुरस्य
मासिसेसवेनूततूराभचंसंनवतिप्राणाभनसर्वभूतानांअध्यात्मम. वस्तुजोदस्मिन्पुनरुधएवेदंलिच्यव
मयेवमादिसवस्तुपापन्यासाः परमेश्वरप्रतिपक्षिहेतुरितिआख्येयं. (वेद्याभरसाधारणशुविशोषात्रा. ७)
कानजामा किंअमितिआत्मानमेवमवेद्यानरसंप्रत्यधोषितमेवना. ब्रह्म. स्युपकस्यपुसखवाद्याकावावारेएथिवीनां
सु तेजस्यादिगुणयोगमेकोकोपासनगुणानिंदयावमृदादिनावमुपदिश्याम्यायतेयरहेतमेवंप्रादेशमात्रमजिविमानम
मानवेद्यानरमुपास्तेससर्वशुद्धाकेषुसर्वेषुभूतेषुसर्वेषामधुनमत्तितस्यदवाषतस्यात्मनोवेद्यानरस्यभूवसु तेजा
यदुविधिरूपः प्राणः एवमवमा. भास. देहावदुलोभ. स्तिरेवरुपेः पृथिव्येवपादातुरएवेदिलेमानिबहिर्हृदयंगाहय
योमनान्चाहयस्वन आस्यमाहवनीयइसादितत्रसंशयः. पितृवेद्यानररादिनजाहाराग्निरुपदिश्यते. उक्तभूतोग्निरुथ
तेरनिमानिनिदेवताअथयान्तररआहोस्मित्यरमेश्वरइतिकिंपुनसंशयकारणवेद्यानरइतिजाहृन्भूताग्निरुदेवतानुसा
वारणशरूपयोगादास्मेतिवनापरपरमेश्वरयोस्तत्रकस्योपादानन्यायंकस्ययाहानमितिभवतिसंशयकिंतावत्प्राप्तार
ग्निः कुतस्तत्रविशेषणकृविअयोगोद्वयतेयमग्नित्वेद्यानरयोपमंतःपुरुषयेनेदमंनुपच्यतेयादेदमस्ततइत्यादम
निमोत्रस्यान्तामान्येनापिप्रयोगदशनादि. अस्माअग्निंनुवनायदेवोवेद्यानरवेतुमक्रामकृण्वनिद्यादावग्नित
शरावदेवतास्यानुतस्यापिप्रयोगदशनाद्वेद्यानरस्यसुमतोस्यामराजालिकनुचनानामभिप्रीत्येवमाद्यायाश्रु
देवताया मैस्याधुपेतायांसंनवाद्यामराहसामानाधिकरण्यादुपक्रमेवरेनअस्माकिंअमितिक्वळमशरुप्रयोगाय
मशरुवरोन वेद्यानरशरुपरिणयइत्युच्यतेतथापिनापरआस्मास्यात्रस्यजोहृत्वेनवेद्यानरसंनिकषप्रदेशमात्र
मिति विशेषणस्यतेस्मिन्प्रायि. परित्तिनेसंनवात्रसमान्नेअरोवेद्यानरइत्येवंप्राज्ञइदमुच्यतेवेद्यानरः परमात्माभवितु
मप्राज्ञतेमनमेवपन्तसोभंपुरवेराशरकभिलयः. किलको. अ. सुवनानवेद्यानरमात्रमअंकेतुंविजित्तमदिशम
होहृत्मात्रकिलवर्ततेभुवनानांअवेद्यानरवेधमिमुपश्रित्येतानुक्तप्रा. परमात्मातस्यवेद्यानरस्यसमोवयसमैतस्यात्मादिवमाभुममभिर्वादिमयः.

नि ॥ भूतस्य र्वस्मादिकारात्परोविकारस्तस्मात्पर इति नेहेन व्यपदेशात्परमा मानमिह विवक्षितं दत्तं यतिना वृत्त
 धानं नाम विविक्तं तत्र त्वमन्युपगम्य तस्माद्देहेन व्यपदेशोच्यते किं हि यदि प्रयानमपि कल्प्यमानेभ्यश्च विवे
 धेना व्याकृता हि वा ह्य वाच्यं नूतनं त्वं परिकल्प्यत कल्पता तस्माद्देहव्यपदेशात्परमेश्वरो नूतनो निरिच्येत दिह प्रल
 पायते कुतश्च परमेश्वरो नूतनो निः ॥ रूपोपन्यासाच्च ॥ अपि चाहारात्परतः पर इत्यस्यानंतरमेतस्माज्जायते
 प्राण इति प्रकृतानां पृथिव्या पर्यंतानां तत्त्वानां संगतिं कृतस्यैव नूतनो निः सर्वविकारा मके रूपं त्वं न्यस्यमानं पृथगामः एष
 निर्मूर्खविद्वेषी चंद्रसूर्यो दिवाः श्रोत्रे वाग्विरुताश्च वेदाः वायुः प्राणा हृदयं विश्वमस्य पद्मां पृथिवीं स्तेष्वसं नूतानां तारुण्येति
 तं परमेश्वरस्योचितं सर्वविकारकं ॥ एतान् त्रिगुणरस्य तनुमहिम्नो नापि प्रभानस्यायं रूपोपन्यासः संनवति
 सर्वविकारानाम् चासंनवतस्मात्परमेश्वर एव नूतनो निः तस्मादिति गम्यते कथं पुनर्नूतनो निः रूपोपन्यास इति
 म्यते ॥ प्रकरणम् ॥ एष इति प्रकृतानुक्तं पृथगा नूतनो निः प्रकृत्यैतस्माज्जायते प्राण एष सर्वविकारो तस्मात्तमेति वचनं नू
 तनो निः विषयमवबुधति यथा पाध्यायं प्रकृत्यैतस्मादधो ॥ धैषवदेवेदां तारुण्य इति वचनमुपाध्याय विषयं नवति
 तादृक् पुनरदृश्यं च दिगुणकरं नूतनो निः विग्रहवद्भूतं संनवति सर्वा मवविवक्षयेद्मुच्यते न विग्रहवच्च विवक्ष
 यिष्यदोषो हं मनु मनुना दृश्यादिव दृश्ये पुनर्नूतनो निः रूपोपन्यासो जायमान चेन्नोपन्यासादेव तस्मा
 जायते प्राणामनः सर्वेन्द्रियाणि च ॥ एवं वायुज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ति हि पूर्वत्र प्राणादि पृथिवी तं
 त्वं जायमानं त्वेन निरदिष्टं दुर्लभं वापितस्मादग्निः समिधो यत् सूर्य इत्येव भादि हृतं च सर्वा ॥ ३ ॥ पृथिवी रसादि ह्य
 वं जायमानं चेन्नैव निर्देति ॥ इहैव मयैकस्मादंतरा नूतनो निः रूपमुपन्यस्यत सर्वं मयि ॥ सृष्टिं परिसमाप्य
 पदेह्यति पुरुष एवेह विश्वं क मेधादिना श्रुति स्मृत्योश्च त्रैलोक्यं त्रारस्य प्रजापतेर्जन्माने दिग्गुणमानमुपलभामहे

सर्व विज्ञा
११

अन्वदुःशय्यादिगुणकमकरं परिकल्प्यो तनेयं पराविद्यायाः परापरविभागोऽयं विद्ययोः सूर्ययन्त्रिपदसफलतया
परिकल्प्ये तनेयप्रधानविद्या निम्ने मूलफलादेन विदुः प्रगम्यते तिस्रश्च विद्याः प्रातिज्ञा यैरन्ये च तदेकस्य रादन्तस्य यो
नेः परस्परमात्मनः प्रतिपद्यमानत्वादेस्वद्विषयवेदितव्यो निदिष्टकस्मिन् नगवो विज्ञाने सर्वमिदं विज्ञातं जगतीत्येकवि
ज्ञाने पक्षेण सवक्ष्यके ब्रह्मणि विवक्ष्यमाणो ब्रह्मत्वेन चेतनमात्रकायने प्रधाने नो गम्यति रिक्ते वा नो कस्ति अपि च ब्रह्मविद्या
सर्वविद्या प्रतिष्ठा मध्यायेषु त्राय प्राप्ति ब्रह्मविद्या प्राधान्येनोपक्रम्य परापरविभागेन पराविद्या अक्षराधिगमनी कुर्या
यस्तस्या ब्रह्मविद्या च दृश्यतिसाचि ब्रह्मविद्या समारब्धा तदधिगम्य स्यात्क्षरस्या ब्रह्मत्वे बाधिता स्यात्क्षरस्य अक्षराजगवेदादि
क्षणाकारविद्या ब्रह्मविद्या उपक्रम उपन्यस्यति ब्रह्मविद्या प्रशंसयेत्तु स्यात्ते अदृष्टा यज्ञरूपं अष्टादशोक्तमवरयष्टु कर्तुं एतद्यो
यानि न दत्ति स ब्रह्मजरो भूयते पुनरेवापि यतीत्येवमादिनिर्दिष्टवचनो निदिष्टा चापरां विद्यां ततो विदुः स पराविद्या मिका
रदृश्यं परीक्ष्य लोकान् मेचितान् ब्रह्मणो निर्वदमाया नास्य कुतः कृतेन तद्विज्ञानार्थं स गुरुरने वा निगच्छे समित्या
णि श्रोत्रिय ब्रह्म निष्प्रमि विद्यतु कर्म वेतनानां पृथिव्यादीनां दृष्टा तत्वेनोपादनाद्वाष्टांति कर्मणा प्यवतनेनैव न्त
यो निरन्तरवित्तव्य निश्चितदयुक्त न हि दृष्टा तदाष्टांति कर्मण्यंतसाम्येन न धेतव्यमिति नियमोक्तिः अतोऽक्षरब्रह्म
विद्या दयो दृष्टा तत्वेनोपादना इति न स्वरूप एव दृष्टांति को नूतयो निरन्तुपगम्यते तस्मादद्वैतचादि धर्मको नूतयो निर
रमेश्वरः विज्ञेय एव पदेनाभ्यासनेतरा ॥ इत्यपरमेश्वर एव नूतयो निरन्तरः शारारः प्रधानं वाकस्मादिशेषण
नेदं पदं शास्त्राविशिनाष्टिदृष्टं नूतयो निरन्तरादित्युक्तं स्यात्तच्च न दिव्यो लभ्यतेः पुरुषः स बाह्यान्तरौ सज्जः
प्राणात्मनः शुभ्रवतिनोऽपि दिव्यत्वादिविज्ञेयणमविद्या प्रत्युपस्थापितनामरूपपरिच्छेदाजिमानिनस्तद्व्या
मनिकल्पयत् शारारस्याप्ययती तस्मात्साक्षादोपनिषदः पुरुष इत्युच्यते तथा प्रधानादपि प्रकृतं नूतयो निरन्ते
न व्यपदिशति अक्षरात्परतः पर इति अक्षरमव्यासतनामरूपं वा ज्ञातिरूपं नूतस्वस्ममभ्यराज्यतस्यैवोपा

न

ता

६

५४३॥

इत्युक्तं मया दत्तं सर्वमतस्य ब्रह्मणो नोपपद्यत इत्यत्रोच्यते सर्वगतस्यापि ब्रह्मणः उपसर्गार्थः प्रदेशाविशेषपरिग्रहे
न विरुध्यते न च कृतिः प्रदेशस्य ब्रह्मणः प्रदेशाविशेषकत्वनोपपद्यत इति नायं दोषः निःप्रदेशस्यापि ब्रह्मण उपसर्ग
संबन्धात् तदेवाविशेषकत्वनोपपत्तः ॥ तथा स्यादित्येव सुविहृदय इति प्रदेशाविशेषसंबन्धानि ब्रह्मण उपसर्गानि
अयं ते एतेन विवक्षितः पृष्ठे धिया वारव डुल्लुपपादितं वदयेत् न दुक्तमौष्ठ्यघोषा नुमितकौश्ये ये कार्ये ज्योति
ष्यमाना न तान् एवमपि विवक्षितः कार्ये ज्योतिरिरेवेति तदप्युक्तं परस्यापि ब्रह्मणो नामादिप्रतीकत्ववत् कौश्ये
ज्योतिः प्रतीकत्वोपपत्तः दृष्टं वै श्रुतं वेत्सुपासति तितुप्रतीकद्वारकंदश्रुतं श्रुतत्वं वलविषयतियदप्यत्यक्तं
अवगात्रा ब्रह्मेति तदनुपपन्नं न दीयते फलस्य ब्रह्माश्रयणाय मियतेनेति नियमहेतुरस्ति यत्र द्विनिस्तस्य वदितो
प्रसंगे पदं पदं ब्रह्मा मत्वेनोपदिश्यते तत्रैकरूपमेव फलं मोक्ष इत्यवगम्यते यत्र नुगुणाविशेषसंबन्धे प्रतीकत्वं विवक्षितं
प्रसंगे पदं पदं ब्रह्मा मत्वेनोपदिश्यते तत्रैकरूपमेव फलं मोक्ष इत्यवगम्यते यत्र नुगुणाविशेषसंबन्धे प्रतीकत्वं विवक्षितं
य एतन्नेत्याद्या सुश्रुतिषु यद्यपि न स्यात् कोक्तिर्यज्योतिषा ब्रह्मलिंगमस्ति तथापि पूर्वस्मिन्वाक्ये दृश्यमानं
प्रतीकत्वमवगतं न दुक्तं स चकारणं न च यामात्रप्रत्यक्षं न च धर्मधर्मं फलं नोपपत्तेरदृष्ट्यादयश्च धर्माः शारी
रप्रसिद्धादनादि कृत्यायाः केनैव प्रवृत्तिविशेषात् न च दृष्टारूपमपि दित्युक्तिर्यथैव तस्य चकारणं सद्भातमत्यंतं
पि नुगुणात् नोक्तं चात्र स्माच्छरीरं तयोर्मायनं उत्तरं गतिः शरीरश्च न योपदिष्टे न देनेन न ध्यातव्यं । निति सर्वसूत्रा

नियुक्तं देवता मनो यमयि नृत्वं योगीनो वा कृत्य यि सिद्धस्य सर्वा नुप्रवेशे नयमयि नृत्वं स्यान्नेतु परमात्मा प्रत्यक्षा
कार्यकरणत्वादि यैव प्राप्ते इदमुच्यते यो तयो मयि विदेवादिभ्यः स ते स परमानमेव स्यान्ना न्य इति कुतस्तद्वै व्यपदे
शात्तस्य हि परमात्मनो धर्मो इह निदिश्यमाना दृश्यते एयि व्याख्याता वदधि देवादिभिः दक्षिणं समस्तं विकारजातं त
स्तिष्ठन्मयरातिपरमात्मनो यधमेष पद्यते सर्वविकार कारणं सति सर्वत्र नृपपत्तेः एषु त आत्मा तयो मयि नृत्वं इति वा
मत्वा मत्तरो मुखे परमात्मन उपपद्यते यं एयि विलंबे दति वा एयि विदेवताया अविज्ञेयमेतयो मयि नृत्वं देवता मनो न्येद
वी त्रयति एयि देवता द्वि अहमस्मि एयि वा या मानं वि जानीया तथा दृष्टे श्रुत इत्यादि व्यपदेशो रूपादि दीनत्वात्पर
मात्मन उपपद्यते यत्तु अकार्यकरणस्य परमात्मनो यमयि नृत्वं नोपद्यते इति नैष दोषः यान्ति यद्यति तत्कार्यकरणे रव
तस्य कार्यकरणवत्त्वोपपत्तेस्तस्याप्यन्योनियतेन नूवस्था दोषश्च न सं त्वति मेदाभावात् न जेदे हि स न वस्था दोषा
पन्निस्तस्मात्परमात्मे वा तयो मी ॥ न वस्तु त्वम तद्वम तिका ध्यात् ॥ स्यादत ददृष्टं दयो मी सांख्यसूति कल्पितस्य प्र
रु धानस्याप्युपपद्यते प्राद्वि न तया तस्य ते रस्युपगमादप्रतर्क्यमविशेयं प्रसुप्तमिव सर्वत इति हि स्मरंति तस्यापि नियं नृत्वं
सर्वविकार कारणं न्यादुपपद्यते तस्मात्प्रधानमेतयो मिवाह स्यादी सते नो राह इत्यत्र निराकृतमपि प्रधानमिह दृष्ट
त्वादिसर्वमेव पदेना संजवेत् पुनराज्ञं कृते तत उतर मुच्यते न वस्तु त्वम तद्वम तिका ध्यात् प्रधानमेतयो मिवाह स्यादी सते नो राह इत्यत्र निराकृतमपि प्रधानमिह दृष्ट
द्य तिका पां स्य दृष्ट्या दिव्य पदेना संजवति तथापि न दृष्ट्या दिव्य पदेना संजवति प्रधानस्य चेतनत्वेन ते रस्युपग
मा ददृष्टे इष्टा श्रुतः श्रोताम तो मता विज्ञाता विज्ञाते ति हि वाक्य बोध इह न वत्या स्मत्यमपि न प्रधानस्योपपद्यते यदि प्रधा
नमात्मन्यदृष्ट्या द्य संजवा न्नांतयो मयि नृत्वं नोपगम्यते शारीरस्तहि अंतर्यो मी न वतु शारीरं हि चेतं त्या दृष्टा श्रोताम ता विज्ञातव

कृत्स्नशरीरेन्द्रियसंबन्धे सति न चक्षुषे वा वस्थितत्वं शक्यं ब्रह्मणस्तथापिनो दृष्टपक्षव्यर्थे हृदयादिदेवाविशेष
 संबन्धः समानश्च विज्ञानात्मन्यप्यमृतचादीनां गुणानामसंज्ञवः यद्यपि विज्ञानाभापरमात्मनो न तस्यैव तथापि
 विद्याकामकृतं तस्मिन्मलत्वं मध्यारोपितं जयं च यमृतचातयचेनोपपद्येते संयद्वा मत्वा दयश्चेतस्मिन्नेत्यर्थाद
 नुपपन्ना एव देवताभनस्तस्मिन्निरेषोस्मिन्प्रतिष्ठित इति श्रुतेर्यद्यपि चक्षुषवस्थानं स्यात्तथापि आमतं ता
 वन्तसंज्ञवतिपरा प्रूपयोदृष्टं तचादयो न संज्ञवंति उच्यन्ति प्रलब्धेष्ववणादमृतचमपि देवानां चिरकाळाव
 स्थापेक्षमर्थमपि परमेश्वराय न न स्यात्ताविकं नीषास्माद्वातः पवते न षोडशसूर्यः नीषास्मादग्निश्चेद्व
 क्तुर्द्विपंचम इति मंत्रवणात्तस्मात्परमेश्वर एवायमादिस्त्वनः प्रयतव्योस्मिन्पक्षे ह्यपत इति प्रसिद्धं
 पादानां वास्त्राद्यपेक्षं विद्वद्विषयं प्ररोचनार्थमिवारव्ययं अंतर्गताम्यविदेवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् परं च लोक
 तस्मिन्लोकसर्वाणि कृतानि योतरोयमयं त्युपक्रम्य श्रूयते यः पृथिव्यां तिष्ठत्यथिवा अंतरोयं पृथिवीं
 तदवस्थं पृथिवीं शरं यः पृथिवीं अंतरोयमयं त्युषत आभातया म्यमृत इत्यादि अत्राधिदेवतमधिकं
 अधिदेवमधिपज्ञमविकृतं मध्यामं च कश्चिदंतरवस्थितो यमयिनांतयामातिश्रूयते स किमधिदेवा यन्निमानो देवता
 काश्चिद्विषयाः प्राणिमाद्यश्चैव कश्चिद्योगा किंवापरमात्मा किंवा र्थान्तरं किंविदियं स्रवसंज्ञादरात् न तसंज्ञायः किं ता
 न्तः प्रतिज्ञानि संज्ञाया अप्रसिद्धत्वात् सज्जिनाय प्रसिद्धनार्थान्तरं एतन्नचितव्यमिति अथवानानि रूपिणमर्थान्तरं स
 त्यस्य पंगुं अंतर्गतामिदं अंतर्गतामनया न प्रवृत्तौ नात्यंतमप्रसिद्धं तस्मात्पृथिव्या घाते मानो कश्चिद्विषयतया मीत्या
 त्रभावश्च यतः पृथिव्याया यतः नमग्निर्लोकमनोज्योतिरित्यादिसर्वकार्यकरणवसाय पृथिव्यादीन्तरं तिष्ठन्मप्यति

ति
 ती

षट्संज्ञ
 लोक

तत्तु

नमर्यांतरविवक्षां वारमतिथयः पुष्करफलाद्राआपोन हिंथंत एवमेवं विदिपापं कर्मनश्चिष्यत इति वाहि
 स्तानं पुरुषं वि जानतः पापेनात्पुपघ्नो भवन्त हि स्तानस्य पुरुषस्य ब्रह्मत्व दशयति तस्मात्प्रकृतस्य ब्रह्मस्य
 हि स्तानतो संयदा मत्वा दिगुणतां चोक्ता विरादिकांत द्विदोगतिं च दया मिश्र्युपक्रमते य एषो हि पि पुरुषो ह्यपते
 एष आत्मेति हो वा वैश्वतोपनिषत्त गान्य निशानम् ॥ ॥ इति आदि स्तानः पुरुषः परमेश्वरः यस्मा नृकृतोपनि
 षत्कस्य अतएव सति स्तानस्य ब्रह्मविदो यागति देवयाना रव्या प्रसिद्धा क्रतोर्वा शोतरेण तपसा ब्रह्मसंयोगात्तया
 विद्यया आत्ममन्त्रिणा दिव्यमग्निजयंत एतद् प्राणानामायत नमनदमृतमसं तयमेतत्परायुणं मतस्मा नृपतेरा
 वर्तत इति स्मृतावपि अग्निज्योतिरहः सुकः पणमासा नृत्रयणं तत्र प्रयोगं कृति ब्रह्म ब्रह्मविदो ऊना इति वेदा
 दि पुरुषविदो निधायमाना दृश्यते अथ यदुच्ये वास्मिन्नुच्यं नुर्वं तियदिव न अविषये वा निसंभवं तीत्युपक्रम
 आदियच्चद्रमसं चंद्रमसो विद्युतं तत्पुरुषो मानवस एतान् ब्रह्म गमयति एष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्य
 ना इमं मानमावर्तना कर्तत इति तदिह ब्रह्मविषयया प्रसिद्धया गन्या हि स्तानस्य ब्रह्म च निश्चीयते । अन्यत्र हि
 नरसंभवाश्चनेतरः ॥ यमुनरुक्तं कात्यायना विज्ञानात्मा देवतात्मा वास्या द हि स्तान इति अत्रोच्यते न नृपते
 दितर इह ग्रहणमर्हति कस्मादनवस्थितः न तावच्छायाम नः चक्षुषि निच्यमवस्थानं संभवतियदेव हि कश्चि
 पुरुषश्चक्षुरासो दति तदा चक्षुषि पुरुषकृत्वा दृश्यते पगते तस्मिन् दृश्यते य एषो हि पि पुरुष इति चक्रे तिस्रिधा
 नास्व चक्षुषि दृश्यमानं पुरुषं मुपास्यते नोपदिवाति न च स नृपा सनाकाच्छेच्छायाकारं कविपुरुषं चक्षुः समीपे
 संनिधाय नृपा स्तो इति युक्तं कल्पयितुं अस्येव नारायस्य नाना मन्येष नृपति ति चक्रं हिंसायत्मानो नव
 त्वं दशायति असेन वा च तस्मिन् नृपते चोदनां गुणा नाना कृपा अनिप्रता तिस्रया विज्ञानात्मनो पिसाधारण

यादिग्रहणेन तद्वर्तयतिनेकैव स्थानमेवैकमनुचितब्रह्मणेनिर्दिश्यते किंतु हिनामरूपमिति वंजनीयकमपि
अनामरूपस्य ब्रह्मणोऽनुवितं निर्दिश्यमानं दृश्यते तस्योदितिनामरूपं अक्रियादिनिगुणमपि सद्ब्रह्मनामरूपं
गतेऽपि सः सुणमुपासनायैतन्न तत्रोपदिश्यते इत्येतदप्युक्तमेव सर्वगतस्यापि ब्रह्मणोऽपत्तुप्रथं स्थानं विनो
षोनविसृज्यते शास्त्रा मश्वविधेरित्येतदप्युक्तमेव ॥ सुखाविशिष्टाभिधानादेव ब्रह्मस्यैव सिद्धं सुखविशिष्टं हि ब्रह्मपदवाक्योपक्रमे
ब्रह्मास्मिन्वाक्येति प्रायतेन वेति सुखविशिष्टाभिधानादेव ब्रह्मस्यैव सिद्धं सुखविशिष्टं हि ब्रह्मपदवाक्योपक्रमे
क्रांतं प्राणो ब्रह्मकं ब्रह्म खं ब्रह्मेति तदेवं निर्दिष्टं प्रकृतपरिग्रहस्य न्याय्यं च ॥ चार्यस्तु ते गतिं वक्तेति गतिमात्राभि
धानं प्रतिज्ञानाचार्येण पुनर्वाक्योपक्रमे सुखविशिष्टं ब्रह्म विज्ञायत इत्युच्यते प्राणो ब्रह्मकं ब्रह्म खं ब्रह्मेति एवम
नास्तेनैव चोपको सल्लभं वाच्यं विज्ञाना म्यहं प्राणो ब्रह्मकं ब्रह्म खं ब्रह्मेति विज्ञाना मातितत्रेदं प्रतिवचनं यथावत्
तदेव स्यात् ॥ यदेव खं तदेव कमिति तत्र खं शब्दोऽप्युक्ताकारो निर्गुणोऽप्युक्तो यदित्यस्य विशेषणं च न कदाचिद् सुखवाच्यं
ननु पादायतत्वासातिके वळे च ताकारो ब्रह्म शब्दो नामादिस्त्विव प्रतीकाभिप्रायेण प्रयुक्तं ॥ तिप्रतीति स्यात् ॥ इ
कं ब्रह्मस्य विषयोऽयं संपर्कजनिते साम्ये सुखे प्रसिद्धं चाद्यदित्यस्य खं शब्दो विशेषणं च नोपादयते किं सुखं
खं ब्रह्मेति प्रतीतिस्यात् ॥ इतरतरविशेषितोऽनुवंशं वाच्यं सुखात्मकं ब्रह्म प्रगमयते ॥ इति तथैव ब्रह्म शब्दोऽनुपादयते
आनेकं खं ब्रह्मेत्येवमानेकं शब्दं स्वविशेषणं च नोपादयते ॥ चोपयुक्तं च सुखस्य गुणस्याध्यायत्वे स्यात् ॥ इति
सुखोपकोऽनुपादयते ॥ इति तत्रैव कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति तद्विज्ञाना मातितत्रेदं प्रतिवचनं यथावत्
सुखविशिष्टं ब्रह्मपदेऽत्रत्येकं वगाहं पदार्थोऽयं ॥ इत्येवं हि मानं उपदिश्य एषा सोम्य ते स्मद्विद्या ॥
यतिहाचेयुपसंहृतं पूर्वब्रह्म निर्दिष्टं इति ॥ १७ ॥ ति आचार्यस्तु ते गतिं वक्तेति गतिमात्राभिधानं प्रतिज्ञा

[illegible]

351

[illegible]

अनर्कमन्वयोकोनोडमेवमआमांतर्दयइतिपरिक्रिन्तापतनेइत्येनवाणायात्रीदेवायवादेयण।यस्यव्यपदेव
कारारपवारायमृत्राजीविइत्येवद्विपत्तनसंतगतःपरमांमतिपुत्रुतेपरिहृतव्यमत्रोच्यतेनायदापःनतावत्यरिक्ति
नदेशस्यसर्वगतव्यपदेवःकथमयुपपद्यतेसर्वगतस्यनुसवदेवोविद्यमानचापरिक्रिन्देशव्यपदेवोपिक्रिया
निदपद्व्यासंनवतियथासमस्तवसुधाधिवहिरपिहिसन्नमोघ्यापतिरितिदिव्यपदित्यतकथाधुनरमकृयासर्वगत
सन्नाशरेनजोकाअणीयांश्चव्यपदित्यतेइतिनिवाग्यादेवमितेक्रमःएवमणायस्यादिगुणोपेतइत्यस्तत्र
इत्येवुरीकेनिवाग्याद्व्यपदित्यतमयाश्राव्यग्राहकसर्वगतोयथाधुनरमकृयासर्वगत
सामानःप्रसीदतियामवचैतद्व्यपयथासर्वगतमपियामसर्वग्राहकसर्वगतोयथाधुनरमकृयासर्वगत
तानापितदेवनिवाग्यापेक्षेत्रुणोनेकोकस्यअणीयस्त्वचनपरमाधिकतत्रयशर्वाकपतेहृदयायतनया
हृणोहृदयानामप्रतिवाररजिनचाहिनयतजानांविशुकादीनामनेकावसावयवचानियत्यादिहर्षानात्र
वृक्षणोपितहृत्प्रसंगइतिइदमपिपरिहृतमवति॥संज्ञोगप्राप्तिरितिचेन्नवैत्रोष्याव्योभवसर्वगतस्यब्रह्मणः
सर्वप्राणिहृदयसंबंधोविहृतयान्त्रकारारणाविद्विष्टत्वात्सुखदुःखादिजोगोप्यविशिष्टःप्रसज्येतएकत्वा
ननद्विपरस्मादान्मनोव्यःकश्चिदान्मासंसारविद्यतेनान्योतोस्तिविज्ञावेद्यादिष्टुतिंस्तस्मात्परस्येकसंसा
रजोगप्राप्तिरितिचेन्नवैत्रोष्याव्योभवसर्वप्राणिहृदयसंबंधाकारारवब्रह्मणःसंज्ञोगप्रसंगोवैत्रोष्यादिवो
हितवतिगारारपरमेष्ठ्योरैकःकत्तोक्तोक्तधर्मधर्मसाधनःसुखदुःखादिमांश्वेकस्तद्विपरीतोपहतपाप
तादिगुणएतस्मादनयोविशेषादेकस्यज्ञानेतरस्ययद्विचसंनिविमात्रेणवस्तुत्वात्किमनाश्रियकार्यसंबंधो
अत्युपगम्येतआकाशादीनामपिदाहृदिप्रसंगःसर्वगतानेकान्मवादिनामपिसमावनेत्येवधपरिहृतो
यद्व्येकवाब्रह्मणआमांतराज्ञावाकारारस्यज्ञानेनब्रह्मणोज्ञोगप्रसंगइत्यत्रवदामःइदंतावदेवानांप्रियःप्रहयः।

ताप्राप्ता

वाक्यनादरो ज्ञाया नृथिव्या इयेव जातीयका मुणान्शरीरे अजस्येनोपपद्यते शरीर इति शरीरेन वद्व्ययः न चो
रोपि शरीरेन वतिसत्यं शरीरेन वतिन तु शरीरे एकवति ज्ञाया नृथिव्या ज्ञाया नंतरि हादाकात्राव सवगत ध्वनि
नृथिव्यापि च अवणा उचि स्त शरीरे एकवति तस्य नो धिष्ठान शरीरादन्यत्र ह्यस्य नावा कर्म कर्तव्य पदेशः ॥
इतस्वन शरीरो मनोमयचादि गुणोयस्मा कर्म कर्तव्य पदेशो न वति एतमित प्रेया नि संन विन्मस्मा ति एतमिति प्रकृत
मनोमयचादि गुणमुपा स्यमानं कर्म चैन प्राप्येन व्यपदिवा त्ति अनिसंभवितास्मा ति शरीर मुपासकं कर्तव्येन प्र
पकचेन अनिसंभविता न्ययः । न व स न्याग तावेक स्य कर्म कर्म व्य पदेशो युक्तः तथा पास्यापासक तावो विभेदा वि
ज्ञान एव तस्मादपि न शरीरो मनोमयचादिवि विष्टः ॥ बाह्य विशेषात् । इतश्च शरीरादन्यो मनोमयचादि गुण
स्य कर्तव्य विशेषो न वति समान प्रकरणा अन्त्येतर यथा ह्यविषयो वा इयमाका वा इयमाका दुलो वै वमयमेतत्तु
रपि ह्यरूपे व इति शरीर स्यात् मनोयः शरीरे ध्यायकः सप्रयत्नोतरा मन्तिलितस्मा दिविष्टो न्यः प्रथमतः इतस्वन
गुणोमयचादिवि विष्ट स्यात् नने ध्यायकस्तस्मात्तयो ने दो वगम्यते । स्मृत्यः स्मृतिश्च शरीर परमा माने निदेन
दो यति ईश्वरः सवेनूतानां हृद्रे नूतन तिष्ठति । नृमयः स कर्तुं नान्यत्रा रूढानि माययेया ध्यायत्रा हकः पुनरयं शरी
रानाम् परना मनो न्यायः प्रतिविधति अनुपपत्ते स्त न शरीर इत्यादिन अकृतिर्हि नान्यो तोस्ति दुष्टा नान्यो तोस्ति शोता
नान्यो तोस्ति मेने ये वं जातीय कायरमा मनो न्यो अमानं वारयति तथा च स्मृतिरपि दो न इत्यापि मी विद्वि सयदे
पुनरारते ये वं जातीय केति । अत्रेत्येते सत्यमेवेत पर एव चात्मा देहं द्रियमनो बुधुपा धिक्तेः परिच्छिद्यमानो वाक्
शरीर इत्युपचय तेत यथा घट कर का स्य पाषिवशादपरि किं नमपिन जः परि चि न वदकमास तेत दूतदपे ह्यया
कर्म कर्तव्य इति जेदय वदु रो न विक्रयते प्रा मसा ति आत्मैक चो पदेशा ग्रहणा रुहति त्वानेक त्वेव यमो
हा दिसर्वव्यवहार परिसमाप्तिरेव स्यात् ॥ अर्जको कस्य ज द्यपदेशा इनेति चेन्न निचायत्वा देवव्योम वद ॥

तुल्यं

तद्विविक्तं नमिष्यते। यदनुपादेयं तद्विविक्तमित्युक्तं तद्विद्वद्देवतादेयत्वेनातिद्वितं विवक्षितं नवतिस्तर
 रविविहितं तदुपादानां मुपादाने तु वेदवाक्यता तथा तास्यार्थ्या अवगम्येते तद्विद्वदेव विवक्षितगुणाः
 नपासनोपादेयत्वेनापदिष्टाः सत्यसंकल्पप्रकृतयस्ते परस्मिन्ब्रह्मणि उपपद्यन्ते ते सत्यसंकल्पसंज्ञि
 स्मृष्टिस्थितिसंहारेष्वप्रतिबन्धशक्त्या चरमान्नोव कल्पत परममगुणत्वेन यथा आत्मापहृतपात्रा
 यत्र सत्यकामः सत्यसंकल्प इति क्रतु आकाशा आत्मेति आकाशावद्वा मास्येत्यर्थः। सर्वगतचाहि
 धर्मैः संभवति आकाशा न साम्यं ब्रह्मणो ज्ञायान्पृथिव्या इत्यादि नोचितं तद्वदशेषेति यदाप्यकलाया
 मास्येति व्याख्यायते तदापि संभवति सर्वज्ञ कारणस्य सर्वमनुब्रह्मण आकाशात्मा तु न तत्तत्सर्व
 कमेत्यादि एवमिहापास्यत्वा विवक्षितगुणा ब्रह्मण्युपपद्यन्तेत्यर्थः मनोमयः प्राण इति रश्मि
 वल्लिगंतत इत्युपपद्यत इति तदपि ब्रह्मण्युपपद्यते इति ब्रह्म। सर्वो मत्वा हि ब्रह्मणोऽस्य संबंधानि
 मनोमयवादी निब्रह्मसंबंधानि न भवन्ति तथा च ब्रह्मविषयकं निस्मृता भवतः सत्त्वाद्यं पुमानिति।
 सर्वतः प्राणापादत इति च प्राणापमनाः शुद्ध इति क्रतिः शुद्धं ब्रह्म विषयं पुमान्मायः प्राण
 शरीर इति सगुण ब्रह्म विषय इति किं शेषतो विवक्षितगुणोपपत्तेः परमेव ब्रह्मे होपास्यत्वेनो
 पदिष्टमिति गम्यते। अनुपपन्नं स्तनशरीरः। एवमत्रैव ब्रह्मणि विवक्षितगुणानां उपपत्ति
 रक्तानेन शरीरेतेषामनुपपत्तिरुच्यते तु शरीरवधारणार्थं ब्रह्मेति वाक्येन न्यायेन मनोम
 यचादिगुणानुशरीरो जीवो मनोमय इति गुणः यन्कारणं सत्यसंकल्प आकाशा आत्मा

॥३४॥

सर्वतः प्राणापमनाः शुद्ध इति क्रतिः शुद्धं ब्रह्म विषयं पुमान्मायः प्राण शरीर इति सगुण ब्रह्म विषय इति किं शेषतो विवक्षितगुणोपपत्तेः परमेव ब्रह्मे होपास्यत्वेनोपदिष्टमिति गम्यते। अनुपपन्नं स्तनशरीरः। एवमत्रैव ब्रह्मणि विवक्षितगुणानां उपपत्तिरुच्यते तु शरीरवधारणार्थं ब्रह्मेति वाक्येन न्यायेन मनोमयचादिगुणानुशरीरो जीवो मनोमय इति गुणः यन्कारणं सत्यसंकल्प आकाशा आत्मा

८

नैष दोषः निरुद्धा कपे ब्रह्मोपासन विधि परं किं तर्हि तस्मात् विधिपरं यत्कारणं सर्वैरवच्छिद्यं ब्रह्म तज्ज्ञानेति शांता सु
 मासीत त्याहेतुद्वयं तवति यस्मात् सर्वमिदं चिकारुणा तत्रैव तज्ज्ञाना तज्ज्ञाना तद्वदन्त्या च न तस्यैकान्तकत्वे
 रागादयो सन्तु वृत्तिरस्मात्तात्तु पासाते निनवरा माविधिपरं तस्य न न कर्तुं न ब्रह्मोपासनं नियतं दुःखते उपसि
 न संकलं कुर्वीतेत्यनेन विधीयते कुरु संकल्यो ध्यानं इत्यर्थः तस्यैव विधयत्वेन श्रूयते मनोमयः प्राणशरी
 र इति जीवलिङ्गं अतो ब्रह्म जीवविषयमेतदुपासनमिति सर्वकामा सर्वकामाश्चापि विष्णुमाणां पर्यायेण जी
 वविषयमुपपद्यते एषमेवास्मात्तर्ह्येण ध्यान् ब्रह्मोपायवादि निवह्य यायतन च मणीयस्त्वं चाराधमा
 वस्य जीवस्यावकल्पते नापरिच्छिन्नस्य ब्रह्मणः ननु ज्यां नृश्रेत्याद्या अपि न परिच्छिन्नेव कल्पते इत्युच्यते
 धनः न तावदणीयस्त्वं ज्यायस्त्वं चो न पंसमाश्रितुं शक्यं विरोधादन्यतराध्ययने प्रथमं तत्त्वादिना यस्त्वं
 युक्तमाश्रितुं ज्यायस्त्वं ब्रह्म ता वापदोयान विष्णुतितीति निश्चितेव जीवेतदेतद्ब्रह्म संकीर्तनं एतद्ब्रह्मेति त
 दपि प्रकृतपरामर्शार्थत्वाज्जीवविषयमेव तस्मान्मनोमयत्वादिति धर्मैर्जीववत्पास्य इत्येव प्राप्तं ब्रह्मः परमं त
 त्रतेह मनोमयचादिधर्मैरुपास्यं कुरुतः सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशाद्युक्तं वेदं पुनर्दति पुनर्दति ब्रह्म तत्राह स्यात्
 वनजगत्कारणं इह च सर्ववच्छिद्यं ब्रह्म त्विवाकोपक्रमे अर्ततदेव मनोमयचादिधर्मैर्विशिष्टमुपदिश्यते इति
 युक्तं एवं प्रकृतवदाना प्रकृतप्रक्रियेन नैवैः यतः ननु वाकोपक्रमे वा मविवक्षया ब्रह्म निर्दिष्टं न स्वविद्य
 स्येयुक्तं अत्रोच्यते यद्यपि त्रामविवक्षया ब्रह्म निर्दिष्टं तथापि मनोमयचादिषु उपदिश्यमाने पुनर्निहितं न व
 हितो नैव स्वरादेनोपात इति वैषम्यं किं हि तस्मात्तु न पालेयः । कुरुमिष्टाविवक्षिता यद्यप्यपौरुषेयं
 सः देवकुरुतावा श्रेयार्थः संनवनिताया पुपादेनैव फले नोपवर्तते लोके हि यद्ब्रह्म निर्दिष्टं मुपादेयं न वति

ली ५१ दत्त
 सं ७

पणवक्ष्येणठपासनमाश्रितमिहापित्तमस्यतेवाकास्योपक्रमोपसंहाराभ्यामेकार्थत्वावगमात्प्राणप्रज्ञा
 ब्रह्मविद्यावगमाच्चतस्माद्ब्रह्मवाक्यमेतदितिसिद्धं॥ ७॥ आरारभ्यमाणं साक्षात्प्राप्तं करत्नगवस्यद
 क्तोप्रथमस्याध्यायस्यप्रथमःपादः॥ ७॥ प्रथमेपादेजन्माद्यस्ययतश्चाकाशादेःसमस्तस्यजगतो
 जन्मादिकारणं ब्रह्मेत्युक्तं तस्य समस्तजगत्कारणस्य ब्रह्मणो व्यापित्वेनित्यत्वं सर्वज्ञत्वं सर्वहित्वेनित्ये
 वंजातीयकोद्यमउक्त एव सवति अर्थं तिरप्रसिद्धानां च केषां सिद्धिद्वानां ब्रह्मविषयत्वे हेतुप्रतिपादनं न क
 निविद्वान्पानि संदिह्यमानानि ब्रह्मपरतयानिणीतानि पुनरप्यन्यानि वाक्यान्यस्य ब्रह्मलिंगानि सं
 दिह्यते किं परं ब्रह्म प्रतिपादयंत्याहोस्विदर्थं तिरं किं विदिति। तन्निर्णयाय धिनीय नृती योपादावतिरस्येते
 ॥ सर्वत्र प्रसिद्धोपदेवाद्वा॥ इदमाश्रयते सर्वं स्वत्विदं ब्रह्मतज्जन्मनिति श्रुतं उपासीतथैव लुक्कुम्भ
 पुरुषो यथा क्रतुरस्मिन्नुक्ते पुरुषो लवतितथेतः प्रत्युत्तवतिसक्रलं कुर्वता मनोभयः प्राणवारी इत्यादि
 तत्र संवायः किमिह मनोभयत्वादिति विर्मः शारार आत्मोपास्यते नोपदिश्यते अहोस्विद्वहेति किं तत् ॥ ७॥
 प्रंशरी इति कुतस्तस्य हि कार्यकरणविषयः प्रसिद्धो मन आदितिः संवदो न परस्य ब्रह्मणो प्राणो ह्यमनाः
 शुक्ल इत्यादि कृतस्यः ननु सर्वं स्वत्विदं ब्रह्मेति स्वरादे नैव ब्रह्मोपातं कथामिह शारार आत्मोपास्य आशंस्यते

इदमुपासते इत्यादिव श्रुत्य तं वचनादि क्रियाया पृथग्यैव मनो ब्रह्म त्वं दर्शयति यत्पुनरेतदुक्तं स ह्येतावच्छिं-
 यो वसतः स हो क्रामत इति प्राण प्रज्ञा मनो तद- दर्शनं ब्रह्म वादि नो नोपपद्यत इति नेष दोषो ज्ञान क्रिया शक्ति
 इयाप्रययोर्बुद्धि प्राणयोः प्रत्यगात्मोपाधि सूतयोर्तदनिर्देशोपपत्तेरुपाधि द्वयोपहितस्य नुप्रत्यगात्मनः स्वस-
 पणात्तदस्युक्तः प्राण एव प्र- ज्ञास्यैकीकरणमविरुद्धमथवानोपासात्रे विद्यादायित्यादि हतयोगादित्य-
 स्यात्प्रमन्यो धि- ब्रह्मवाक्ये पि जावमुरव्यप्राण लिंगं न विरुध्यते कथमुपासात्रे विद्यात्रिविधमिह ब्रह्मण उप-
 सनं विवक्षितं प्राणधर्मेण प्रज्ञाधर्मेण चैव प्रमेण च तत्रायुरमृतमित्युपासायुः प्राणा इति इदं चारं परि-
 श्याप्यति तस्मादितदेवोक्त्यमुपासीतेति व प्राणधर्मः । अथ यथास्यै प्रज्ञायै सर्वाणि तत्तान्येकीत्वं तिन-
 द्राग्यास्याम इत्युपक्रम्य वागेवास्या एकमेव महद्ब्रह्म तस्यै नाम परस्तास्यति विहितास्तमात्रा प्रज्ञावा-
 संसमासुवाचा सर्वाणि नामान्यात्रोक्त्यादि प्रज्ञाधर्मः तावा एतादृशो वस्तुतमात्रा अधिप्रज्ञेदं प्रज्ञामात्रा
 अधिस्तुतेयदिस्तमात्रानस्यु प्रज्ञामा- ज्ञानस्युर्यदि प्रज्ञामात्रानस्युस्तदास्तमात्रानस्युर्न ह्यन्यतरतो-
 त्पं किंच न सिध्येन्नो एतन्ना नातद्यथारथस्यारथुने मिरपितो नासाचरा अपि ता एवमेवैतास्तमात्रा अ-
 ज्ञामात्रा अपि ताः प्रज्ञामात्रा प्राणे अपि ताः स एष प्राण एव प्रज्ञास्यैत्यादि ब्रह्मधर्मः तस्माद्ब्रह्मण एवैतदुपाधिद्व-
 यधर्मणो धर्मणवा एके मुपासनं त्रिविधं विवक्षितमन्यत्रापि ज्ञानमनोमयः प्राणचारैर इत्यादौ उपाधिद्व-

उत्तौवाप्रतीयेमातां न अस्ति चेन्न नैतदेव मृपासात्रे विद्यादेवं सति त्रिविधमृपासनं प्रसज्येत जीवोपासनं मुख्यप्राणो
 पासनं ब्रह्मोपासनं चेति न वेतदेकस्मिन्नाकोत्तुपगं तुं युक्तमुपक्रमोपसंहाराभ्यां हि वाक्ये कृत्यमवगम्यते मामेव
 विज्ञानी ह्युपक्रमप्राणोस्मि प्रज्ञात्मा तं मा भ्रायुरमृतमित्युपास्तेत्युक्तांते स एष प्राण एव प्राज्ञात्मानंदो जरो मृ
 त इत्येकरूपोपक्रमोपसंहारो दृश्येत तत्रार्थे कृत्युक्तमाश्रितुं न च ब्रह्मलिंगमन्यपरत्वेन परिणतुं शक्यं द
 शानां तत्तमत्वाणां प्राज्ञाभावाणां च ब्रह्मणो न्यत्रापि नुपपत्तेराश्रितत्वाच्चान्यत्रापि ब्रह्मलिंगवशात् प्राणवत्त्वं
 स्पष्टं ब्रह्मणि च त्रेरिहापि बहिरतमोपन्यासादि ब्रह्मलिंगयोगाद्ब्रह्मोपदेवा एवायमिति गम्यते यत्सुमुख्यप्राणलि
 गंदर्शितमिदं शरीरं परिग्रह्योत्थापयतीति तदसंभ्र। प्राणव्यापारस्यापि परमात्मा यत्तत्त्वात्परमात्मन्युपचरितुं
 शक्यत्वात्। न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कथं न। इतरेणानुद्धीरं तियास्मिन्नेतावुपाश्रिताविति अत्रेयं
 दपि न वाचं विजिज्ञासी तत्कारं विद्यादिति जीव लिंगंदर्शितं दपि न ब्रह्म पदं निवारयति न हि जीवो नामात्म
 तसि नो ब्रह्म पाठित्वमस्य हं ब्रह्मासीत्यादि श्रुतेः बुद्ध्याद्युपाधिकृतं तु विवोधमाश्रित्य ब्रह्मैव स न जीवः कर्ता सौम्या
 विमुच्येत तस्योपाधिकृतं विवोधपरित्यागेन स्वरूपं ब्रह्मद श्रयितुं न वाचं विजिज्ञासी तत्कारं विद्यादित्यादिना
 प्रत्यगात्मसि मुखीकरणार्थं उपदेशानविरुध्यते यदा चानस्य दितयेन वामाभ्युद्येत तदेव ब्रह्म त्वे विद्धि नंदय

इति शरीरमभिपुङ्गुं नपुंसकप्रोक्तं सा मा नाधिकं शयानुपपन्ना व्यासश्चेत्तदा मतिः
४६ इति शरीरं पश्यन् ह्येवमपतीति प्रोक्तं श्रुताश्च देशव्यवस्थाने दूतेश्चैव पश्यन्तीत्यर्थः ४

एतदर्थं काचित्
प्रत्यगात्मैव प्राणो दृष्टव्यः सर्वत्र

यस्यैव प्राणोऽस्यैव प्राणो दृष्टव्यः। तथा प्राण एव प्रज्ञा मे देवराजं परिग्रह्योत्थापयता त्रिनवावविडिजा
सीतवक्त्रारविद्यादिति चोपक्रम्यतद्यथा रथस्यारेषु नेमिरपि तोनालावरा अपि ता एवमेवैता लूतमात्राः प्रज्ञा
प्रज्ञा मावास्वपिताः प्रज्ञा मात्राः प्राणो अपि ताः स एष प्राण एव प्रज्ञा आत्मे देवराजो अभूत इति विषयं दियव्यवसा
रात् नालि लूतं प्रत्यगात्मा मेवोपसंहरति सम आत्मेति विद्यादिति चोपसंहारः प्रत्यगात्मपरिग्रहे साधुर्न परा
धीन परिग्रहे। अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुत्तरिति च अक्षरं तस्मादध्यात्म संबंधवाङ्मूल्याद्ब्रह्मोपदेश एवायं न देव
ता मोपदेशः कथं तर्हि चकुरा मोपदेशः॥ आसू दृष्ट्या नूपदेशो वामदेव च॥ इन्द्रो नाम देवतात्मा स्यात्मानं
परमात्मत्वेनाहमेव परं ब्रह्म स्यात्पिण्डदर्शनेन यथा आसू पश्यन्नुपदिशति स्म मां मेव विजानी हति। यथा
तद्वैततत्त्वयन्नुपि वामदेवः प्रतिपेदेहं मनुरस्यं सूर्यं अतित हतद्योयो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदसवदिति क्र
तः यत्तु नरुक्तं मां मेव विजानी हति। तुक्ता वियुद्धर्मैरिन्द्र आत्मानं तुष्टावत्वाद्भवधादिति रिति। तत्परिहर्त
यमत्रोच्यते नत्वाद्भवधादीनां विज्ञेयं ब्रह्मत्यर्थेनोपन्यासाय देवं कर्म हंतस्मान्मां विजानी हति कथं तर्हि
विज्ञानस्त्यर्थेनोपन्यासाय देवं कर्म हंतस्मान्मां विजानी हति कथं तर्हि ३१।
अतत्र नलोमच मायते सयोमां वेदनहवैतस्य केन च न कर्मणा लोकोमीयते इत्यादिता। एतदुक्तं सवतियस्मा

स्मा ३

पुनश्च विप्रस्य त्वं हिंसां प्रोक्तवान् ननु तदर्थं न ब्रूते तर्हि
अर्थं विप्रस्य त्वं हिंसां प्रोक्तवान् ननु तदर्थं न ब्रूते तर्हि

३ वक्तुं शक्यं त्वं हिंसां प्रोक्तवान् ननु तदर्थं न ब्रूते तर्हि
६ स्वभावो ब्रूते देवतात्वादिं माणसाच्च

तस्मात्प्राणो ब्रह्म ॥ न च कुरात्प्रोपदेशादिति वेदव्याप्तसंबन्धस्तस्माद्यस्मिन् । यदुक्तं प्राणो ब्रह्मेति तदा हि प
तेन परं ब्रह्म प्राणशब्दं । कस्माद्वक्तुं रात्प्रोपदेशान्न । चत्तर्हीदोनामकश्चिद्विग्रहवान् देवताविशेषस्वमात्मा
नं प्रतदेनायत्नवद्भो मा मेव विजानीहीत्युपक्रम्य प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मेत्यहंकारवादेन स एष वक्तुं रात्प्रोपदेशोप
दिश्यमा नः प्राणः कथं ब्रह्मस्यान्न हि ब्रह्मणो वक्तुं संभवत्यवगमनश्रुत्यादिश्रुतित्य तथा विग्रहसंब
धिसिरेव ब्रह्मण्यसंबन्धेनैव रात्मानं नुष्टावन्निशीर्षाणां त्याष्टुमहनमरुन्मुखान्यन्तीन्मातावृकेत्यः प्रा
यक्तमित्येवमादिति प्राणत्वं इत्यवच्छेदकत्वाद्युपपद्यते प्राणो वै ब्रह्ममिति हि विज्ञायते ब्रह्मस्य चैवो देवता
प्रसिद्धाया च का विद्वच्छ्रुतिरिन्द्रकर्मवतदिति हि ब्रह्मदंतिप्रज्ञात्त्वमपि अप्रतिज्ञाज्ञानत्वाद्देवतात्मनः
संभवति अप्रतिज्ञाज्ञानादेवता इति हि ब्रह्मदंतिनिश्चिते चैव देवतात्मापदेशो दिततमत्वादिवचना नियथा
संबन्धद्वयया एव योजयितव्यानि । तस्माद्वक्तुं इत्या त्मोपदेशात् । न प्राणो ब्रह्मेत्याहिप्यप्रति
समाधीयते अद्यात्मसंबन्धस्तस्माद्यस्मिन्निति अद्यात्मसंबन्धः प्रत्यगात्मसंबन्धस्तस्मात्वाक्यमस्मि
न्नाद्याय उपलस्यते यावच्छ्रुतिं च शरीरे प्राणो वसति तावदायुरिति प्राणस्यैव प्रज्ञात्मनः प्रत्युक्तस्य तस्या
पुः प्रदानोपसंहारयोः स्वात्तं च दृश्यति न देवताविशेषस्य परावीनस्य तथा स्तित्वेव प्राणानां निः

तस्मात्तत्त्वकार्यकारणं सापदितात्मा ब्रह्मण्येव

प्रमाणपदनायकं ब्रह्मण्येव इति दृष्टव्यं तस्मात्तत्त्वकार्यकारणं सापदितात्मा ब्रह्मण्येव

अति आनंदोऽं मृत्युयारिकमिदं न संशयः संनैति अने कलि ।

मद्वर्तनादिति ब्रूमः न केवलं इह ब्रह्मलिंगमेवोपलभ्यते संति हीतरलिंगान्यपि मामेव विजानीहीती इत्यवयवं
देवतालिंगमिदं द्वारीरं परिग्रहोत्थापयतीति प्राणलिंगं तवायं विजिज्ञासीत चत्वारं विद्यादित्यादि जालिं गं
मत उपपन्नः संशयः तत्र प्रसिद्धे वायुः प्राण इति प्राप्ते उच्यते प्राणश्च ब्रह्म विज्ञेयं कुतः तथानुगमात् । तथा
हि पौर्वापर्येण पर्यालोच्य माने वाक्ये पदार्थानां समन्वयो ब्रह्म प्रतिपादन पर उपलभ्यते उपक्रमेता विदुः
मृणाद्येतीदृश उक्तः प्रतर्दनः परमपुरुषार्थं वरमुपविक्षेप न्यमेव मेव गीस्यं त्वं मनुष्याय हित तमं मन्य मे
इति तस्मै हित तमं ह्येनोपदिश्यमानः प्राणः कथं परमात्मानस्या न्न ह्यन्यत्र परमात्मज्ञानादित तमं प्राप्तिरस्ति
तमेव विदित्वातिमृन्मृतेति नान्यः पंथा विद्यते यनायेत्यादि श्रुतिस्यः । तथा स यो मां वेद न हवे तस्य केन
कर्म कर्मणा लोकोमीयते न स्तोत्रेन न स्तूत्यास्त्ययेत्यादि च ब्रह्म परिग्रहे घटते ब्रह्म विज्ञाने हि सर्व कर्म क्षयः प्रसिद्धः ।
क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावर इत्याद्या सुश्रुति शुभ्रज्ञात्मे च ब्रह्म पक्ष उपपद्यते न ह्यवेन स्थवायोः
ज्ञात्मे च संभवति तथोपसंहारपि आनंदो जरो मृत इत्यादि न दद्यादीनि न ब्रह्मणो न्यत्र सम्यक् संवति न साधुना
कर्मणा स्तूयान्तवति नो एवासाधुना कर्माणि न स्येव साधु कर्म कारयत्येव न एवासाधु कर्म कारयत्येव लोकाः ॥३०॥
वृषलोकाधिपतिरेष लोको केन इति च । सर्वमेतत्परस्मिन् ब्रह्मण्याप्रीयमाणोऽनुगंतुं शक्यते । न मुखे प्राणे

[illegible]

अथ विज्ञानपरिग्रहेनानुसंधानेन नूतनैः निःप्रदेशस्थ ब्रह्मणोऽपि प्रदेशविशेषकत्वं नोपपद्यते इति नूतनैः
 निःप्रदेशस्थानपे ब्रह्मणः १

अथ ज्योतिषशतशोऽवः ५ ति ३

ह्युक्तं यमयादित्त्वं सर्वगतस्य ब्रह्मणो नोपपद्यते इत्यत्रोच्यते सर्वगतस्यापि ब्रह्मणोऽपि धिसंबंधात् प्रदेशविशेषकत्वं
 नोपपत्तेः ॥ यथाद्यादित्येकचुपि हृदय इति प्रदेशविशेषसंबंधानि ब्रह्मणोऽपि सनानि भूयते एतेन किञ्चिदु-
 च्यते यद्येधे धारवदुत्तमुपपादितं यदप्येतदुक्तं औष्ण्यघोषानुमितको ह्येव कार्यज्योतिषस्य समानत्वात् परमपि हि
 वकार्यज्योतिरेवेति तदप्युक्तं यस्यापि ब्रह्मणो नामादिप्रतीकत्ववदको ह्येव ज्योतिः प्रतीकत्वोपपत्तेः दृष्टं
 अतः केयुपासतितितुप्रतीकत्वरकं दृष्टत्वं श्रुत्यं च तत्विषयतियदप्यत्यक्तप्रवणान् ब्रह्मेति तदनुपपन्नं
 नदीयते फलमय ब्रह्म अयणीयमियतेनेति नियमदेतुरस्ति यत्रादिनिस्तसर्वविशेषसंबंधपरं ब्रह्ममत्यन्ता
 पदिरूपतत्तत्रैकरूपमेव फलं मोक्ष इत्यवगम्यते यत्र तु गुणविशेषसंबंधप्रतीकविशेषसंबंधवा ब्रह्मोपदिश्यते
 तत्र संसारोचराण्ये बोद्धाववानि फलानि दृश्यते अनादौ वसुदानो विंदते कस्युपरं वेदेत्याद्यौ सुभ्रतिषु
 यद्यपि न स्यात्वाक्ये किं विज्योतिषो ब्रह्मलिंगमस्ति तथापि धृत्वस्मिन्वाक्ये दृश्यमानं ग्रहीतव्यं सवतितुक्तं स
 त्रकारणा ज्योतिश्चरणा निधानादितिकथं पुनर्वाक्यांतरगतं न ब्रह्म संनिधानेन ज्योतिः श्रुतिः स्वविषय ॥ २८ ॥
 यान्न कथायावर्तयितुं नैषदायः यदतः परादिवो ज्योतिरिति प्रथमतरपदितेन यच्च ह्येन सवनाम्ना धुसं
 धात्रत्यलिङ्गमयमाने पूर्ववाक्ये निदिष्टे ब्रह्मणि स्वसामर्थ्येन परामृष्टस्य यज्योतिः ब्रह्मस्यापि तद्विषयस्यो

संश्लेषकत्वात्

तदु-
 त्वेन नूतनैः निःप्रदेशस्थ ब्रह्मणोऽपि प्रदेशविशेषकत्वं नोपपद्यते इति नूतनैः
 निःप्रदेशस्थानपे ब्रह्मणः १

संख्या ७७७

नानाप्रतिहर्षाणां क्रोधप्रतिहर्षादेवतेति ह्येन वक्तव्यं नानाप्रतिहर्षाणां क्रोधप्रतिहर्षादेवतेति ह्येन वक्तव्यं नानाप्रतिहर्षाणां क्रोधप्रतिहर्षादेवतेति ह्येन वक्तव्यं
 भवतीति नानाप्रतिहर्षाणां क्रोधप्रतिहर्षादेवतेति ह्येन वक्तव्यं नानाप्रतिहर्षाणां क्रोधप्रतिहर्षादेवतेति ह्येन वक्तव्यं नानाप्रतिहर्षाणां क्रोधप्रतिहर्षादेवतेति ह्येन वक्तव्यं
 विरुद्धास्तु प्रत्येपि प्राणसूतसंवेदानोद्गमनवादीवाक्यशेषः अपि सादित्योक्तुं बोद्धव्यं यत्प्रतिहारयोर्देवते प्रकृति
 देवतायाः प्राणस्यानंतरं निर्दिश्यते न च तयोर्ब्रह्मसमस्तित्वसामान्याच्च प्राणस्यपि न ब्रह्मत्वमित्येव प्राप्ते सूत्रका
 रणात्तत्त्वप्राण इति तद्विद्वादिभिर्पूर्वसूत्रे निर्दिष्टमत एव तद्विद्वाद्याणां शब्दमपि परं ब्रह्मत्वविभुमहती
 प्राणस्यापि ब्रह्मलिंगसंबन्धः श्रूयते सर्वाणि हवा इमानि सूता नि प्राणमेवास्ति संविदिति प्राणमभ्युज्जित इति प्रा
 णनिमित्तो सर्वेषां सूतानां प्रत्यक्षप्रवृत्त्यानुच्यमानो प्राणस्य ब्रह्मत्वागमयतः ननु तत्तत्प्राणप्राणप्रतिहर्ष
 संवेदानोद्गमनदर्शनमविरुद्धस्याप्यप्रबोधयोरिन्द्रियाणामेव केका
 नां प्राणाश्रयसंवेदानोद्गमनदृष्टपत्तेन सर्वेषां सूतानां इह ब्रह्मसंदिद्याणां सशरीराणां च जीवा विद्यमाना
 तानां सर्वाणि हवा इमानि सूतानीति श्रुतेर्यदपि सूतश्रुतिर्महासूतविषयापरिग्रह्यते तदापि ब्रह्मलिंग
 त्वमविरुद्धं ननु सहापि विषयेन्द्रियाणां स्थापप्रबोधयोः प्राणोऽप्ययं प्राणाश्च प्रसवं मृणुमोयदसुप्तः स्यन्नं कंयबप
 इत्युच्यते इति न्याणे एवैकधा सवतितदेनं वाक्यं नमिहः सहाप्येतीति तत्रापि तद्विद्वाद्याणां शब्दं ब्रह्मैव यत्पुनरज्ञा
 नस्याकिं विकरत्वाद्यनुनः प्राणशब्दस्य पंचदशौ प्रसिद्धतरत्वं तदाकाशशब्दस्यैव प्रतिविधेयं तस्मात्सिद्धं प्रस्ता
 वदेवतायां प्राणस्य ब्रह्मत्वं अत्र केचिदुदाहरंति प्राणस्य प्राणं प्राणं बंधनं हि सोम्य मन इति वा तदयुक्तं शब्दं

व्यक्तान्तरः दिग्मस्तुतिर्वाग्यशोभस्य विगम्य एतन्वैष्यवात्मनः प्रकटमिदमुक्तम् ।
 अतोनाममुक्तवदप्रज्ञानः ५

मनउपाधिसौमिनः प्राप्तेन प्रपञ्चावस्थिते सपुत्राविवर्तिनवतिः प्राणसंज्ञायाः प्रशङ्कं
तस्य सत्तासूत्रिप्रहमात्मानं वेदिउत्ते प्रसवितात्मयः ७ वा ३

५ स्वामभक्तिमनुगताधानां धर्मो बह्विद्वत्सममविद्यो नि कटे प्रस्तोष्य सिद्धिर्पाते विपातिष्यतीति
नाक्रामण वाक्याद्भितिः तं प्रपञ्चकतमेति उत्तरं प्राण इति ५

अणुपणाकान्तराद् आकाशो वैनामना मरुपयोर्निर्वहिते त्यादौ तथा का पृथग्यथापि वाचिनामपि ब्रह्मणि प्रयोगो
 दृश्यते। अथैवमहरे परमेवो मन्यस्मिन्ने वा अवि विश्वे निषेदुः। सेषास्तानि गरी वारुणी विद्या परमेवो मन्यति वि
 ता। ॐ कं ब्रह्म खं ब्रह्म खं पुराणमिति च वमादौ कोपक्रमे पिवत्तमानस्याकाशराष्टस्य वाक्यशेषवशाद्यत्तात्र
 ह्यविषयत्वावधारणा। अग्निरधीते तु वाक्यमिति हि वाक्योपक्रमगतोऽपि अग्निराहोमाणवकविषयो दृश्यते तस्मा
 द्वाकाशराष्टं ब्रह्मेति सिद्धं॥ अतएव प्राणः उज्जोये प्रस्तातया देवता प्रस्तावमन्वायतेत्युपक्रमोऽर्थ्यते कतमा
 सा देवतेति प्राण इति होवाच। सर्वाणि ह वाश्मानि तूता नि प्राणमेवास्मिन् विंशति प्राणमस्युज्जिह्वते सैषा देवता उत्तमं ते
 प्रस्तावमन्वायतेति तत्र संवायनिर्णयो पूर्ववदेव दृष्टव्यो प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः प्राणस्य प्राणमिति च वमादौ ब्रह्म
 विषयः प्राणराष्टो दृश्यते वायुविकारे तु प्रसिद्धतरो लोके दयोरत इह प्राणराष्टेन कतरस्योपादानं युक्तमिति तवति।
 संवायः किं पुनरयुक्तं वायुविकारस्य पंचवृत्ते प्राणस्योपादानं युक्तं तत्र हि प्रसिद्धतरः प्राणराष्ट इत्यवब्राम। न
 तु पूर्ववदिहापि तच्छ्रुत्वा ब्रह्मण एव गृह्यो युक्तमिहापि हि वाक्यशेषे ललानां संवेदानोद्गमनं परमेव रंकमे प्रतीय
 तेन मुख्येपि प्राणस्तत्संवेदानोद्गमनदर्शनादेव ध्यामन्वायते यदा वै युक्तः स्वपिति प्राणतर्हि वागप्येति प्राणं वेत्तुः प्राणं
 मनः प्राणं श्रोत्रं स यदा प्रबुध्यते प्राणादेराधियुनर्जायते इति। प्रत्यक्षं चैतस्याप्युक्ता। ॐ प्राणराष्टं ब्रह्म।
 प्राणवृत्तावपरिलुप्यमानायां इंद्रियवृत्तयः परिलुप्यंते प्रबोधकात्वे प्राणवृत्तवतीति इंद्रियं सारत्वाच्च ललानां म
 दिहापि त्रिंशत्प्राणानि अपंबां कृतभूतानां साराणि तेषां ललात्तमभूतानां नः प्राणोद्गमः इति सिद्धे वाक्यशेषोपपत्तिः १

या

क्रमेण कारणत्वोपपत्तेः विज्ञायते हि तस्मादाह तस्मादामन आकाशः संसृत आकाशाद्वायुः वायोरग्निरित्यादि
ज्यायस्त्वपरायणत्वे अपि तत्तांतरापेक्षयापपद्यते तत्ताकाशस्य तस्मादाकाशादेव संसृता कमास्यग्रहणमिदं
वैश्वानरमः आकाशस्तत्किं गात्रा आकाशादेव ब्रह्मणो ग्रहणं युक्तं कुतः तत्किं गात्रस्य हि ब्रह्मण इदं किं सर्वं
णिह्वा इमानि संसृतानि आकाशादेव समुत्पद्यते इति परस्माद्ब्रह्मणो लतनामुत्पत्तिरिति वेदात्तं ब्रह्मणो
दानं संसृताकाशास्यापि वासादि क्रमेण कारणत्वं दर्शितं सत्यं दर्शितं तथापि सूक्तकारणस्य ब्रह्मणोऽप्यग्नौ
हाकाशादेवैव व्यवहारणं सर्वाणीति वस्तुतः विशेषणं नानुक्तं स्यात्तथा काशाप्रत्यस्तं यंतीति ब्रह्मणो
गमाकाशादेवैव ज्याया नाकाशः परायणमिति च ज्यायस्येदं नापेक्षिकं परमात्मन्येव कस्मिन्नास्ति
तं ज्याया मृथिवा ज्यानं तं रिद्धा ज्यायान्दिवा ज्यायानित्यो लोके स्य शतितथा परायणचमपि परमं तारण
त्वात् परमात्मन्येवोपपन्नतरं श्रुतिश्च तवति विज्ञानमानंदं ब्रह्मरातर्दृष्टः परायणमिति अपि च तत्त्वदोषणं
त्वावत्यस्य पदं निंदित्वानंतं किं विदुः कमेतज्जैव किं नाकाशः परिगृहीतः तच्चाकाशमुद्गीथे स पाद्यापसं ॥२५॥
हुरतिस एष परो वरीया लुद्गीथः स एषो नंत इति तज्ज्ञानं तं ब्रह्म किं गं यस्तु न रुक्तं संसृताकाशां प्रसिद्धि व केन प्रथ
मतं पतयत इत्यत्र ब्रह्मः प्रथमतः प्रतीतमपि सद्वाकाशो घगतान् ब्रह्मगुणान् दृष्ट्वा न परिगृह्यते तद्विज्ञितं च

यमप्येष तद्व्याप्तान्तर्याम्यमृत इति श्रुत्यन्तरे सेदयापदे शत्रय आदित्यादन्तरोपमादित्यो न वेदति वेदितुं आदित्यं विज्ञा
नात्मनो न्योतर्यामीति स्पष्टं निर्दिश्यते। एवेदयापन्तरादित्ये पुरुषोत्तमविभुमर्हति श्रुतिसामान्यात् तस्मात्परमेश्वर
एवेदोपदिश्यते इति सिद्धं ॥ ६ ॥ आकाशस्तत्त्विकात् इदमामनन्ति अस्य लोकस्य कागतिरित्याकाश इति होवत्
सर्वाणि हवाश्मानि सूतान्याकाशेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्युत्तं यन्त्याकाशो ह्येवैत्यो ज्ञायमानाकाशाः पराय
णमिति तत्र संशयः किमकाशाद्वाहेन परं ब्रह्म सिद्धीयते उत सूताकाशमिति कुतः संशयः उत्तयत्र प्रयोगदर्श
नादुक्तविशेषेतावन्मुप्रसिद्धो लोकवेदयोराकाशाद्वाहेन ब्रह्मण्यपि ह्यविसृज्यमानो दृश्यते यत्र वाक्तावशेषवशा
दसाधारणगुणश्रवणादनिर्द्वावितं तत्र ब्रह्म सवति। यदेष आकाश आनन्दो न स्यादिति आकाशो वैनामना
मरूपयोर्निर्वहितातेयदन्तरात ब्रह्मेत्येवमादावतः संशयः किं दुर्लभं त्रयुक्तं सूताकाशमिति। कुतस्तूह प्रसिद्ध
तरणाप्रयोगेण शीघ्रं बुद्धिमारोहति। नवायमाकाशाद्वाहेन भयोः साधारणः शक्यो विज्ञानुमने काथ्यप्रसंगा
त्तस्माद्ब्रह्मणि गोण आकाशाद्वाहेन विभुमर्हति विभुत्वादितिर्वद्वन्तिर्वर्मेः सदृशमाकाशेन ब्रह्म सवति न च
मुख्यसंलवगोणायाग्रहणमर्हति संलवति वेदमुत्पस्येवाकाशास्य ग्रहणं ननु सूताकाशापरिग्रहेवाक्यशेषो
नोपपद्यते सर्वाणि हवाश्मानि सूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते इत्यादि नैष दोषो सूताकाशास्यापि बाध्यादि

सा ॥ मन्त्रोऽपि विष्णुदेवतं तथा आत्ममपि वावमुष्णं छौतौ गच्छेत् ॥ वितित्तत्र सर्वात्मन्येवोपपद्यते तद्यस्मेवीया
 यां गायंसेतं चेतं गायंति तस्मात्त्रेण न संनय इति लौकिके धर्माणि सौवर्गीयमानसं दर्शयति तत्र परमेश्वरपरिग्रहे
 घटते ॥ अथ हि तस्मिन् सत्त्वं श्रीमद्भुजितमेव वा ॥ तत्तदेवावगच्छत्वं मम तेजोऽंशं संनयमिति सगवाद्गीतादर्शना
 त्वाककामेति नृत्त्यमपि निरंकुशं श्रूयमाणं परमेश्वरं गमयति ॥ यत्कृतं हिरण्यम् श्रुत्वा हिरूपश्रवणं परमेश्वरं नो
 पपद्यत इत्यत्र ब्रूमः ॥ स्यात्परमेश्वरस्यापीकवशात्मायामयं रूपं साधकानुग्रहार्थमायाह्येषामयास्तृष्टाय न्यां
 पश्यसि नारदेति स्मरणादपि च यत्र निरस्त सर्वविशेषं परमेश्वरं रूपमुपदिश्यते तव तित त्रज्ञा स्वमन्त्राहमस्म
 त्ते मरूपमवययमित्यादि सर्वकारणचान्तुविकारघर्भैरपि कैश्चिद्विशिष्टः परमेश्वर उपास्यत्वेन निर्दिश्यते न
 र्वकर्मसर्वकामः सर्वगंधः सर्वरस इत्यादिना ॥ तथा हिरण्यम् श्रुत्वादिनिर्दिष्टोऽपि न विष्णुतियदप्याधारश्रव
 णान्न परमेश्वर इत्यत्रोच्यते स्वमहिमप्रतिष्ठस्याप्याधारविशेषोपदेश उपपासनार्थो न विष्णुति ॥ सर्वगतत्वाद् ॥ ३४ ॥
 ज्ञात्वा भवसर्वान्तरत्वापपत्तेः ॥ ऐश्वर्यमयो दाश्रवणमपि अध्यात्मा धिदेव तवित्ता गापेक्षमुपासनार्थमेव ॥ तस्मा
 त्परमेश्वर एवाह्यादित्ययोरंत उपदिश्यते ॥ तेनैव उपदेशाच्चान्यः ॥ अस्ति वादिस्यादिशरीरातिमानित्यो
 जीवेत्यन्यैश्चरान्तर्यामी ॥ यथादित्येति शब्दादिस्यादंतरायमादित्यो न वेदयस्यास्त्यः शरीरं यं दित्यमेतरो

अथ यथा तस्य वेदा आनंदमयस्य कश्चिदकोऽयं पद इत्युक्तं नो मियत इत्यर्थः ४
यः

॥ ३ ॥ अथ यथा तस्य वेदा आनंदमयस्य कश्चिदकोऽयं पद इत्युक्तं नो मियत इत्यर्थः ४
अथ यथा तस्य वेदा आनंदमयस्य कश्चिदकोऽयं पद इत्युक्तं नो मियत इत्यर्थः ४

यक्तव्यः अत्रोच्यते नायं दोषः प्राचुर्यादप्यवयवशोपपत्तेः प्राचुर्यं प्रायापतिरवयवप्रायवचनमित्यर्थो नमयादीनां दिशि
रजादिषु दुष्टांतेषु अवयवेषु क्लेशानंदमयस्य अपि विरजादीन्यवयवांतरा एतुका अवयवप्रायापत्या ब्रह्मपुच्छे प्रसि
धत्या हनावयवविषु ब्रह्मयायत्तारणमत्यासादिति स्वप्रधानत्वं ब्रह्मणाः समर्थितं ॥ तदेव यथापदेनाह ॥ सर्वस्य व
विकारजातस्य सानंदमयस्य कारणत्वेन ब्रह्मस्य पदि न्यते ॥ इदं सर्वमसंज्ञतयदिदे किंचेति न स्वकारणं स ब्रह्म विवा
रस्थानंदमयस्य ॥ मुख्ययावत्स्यावयववृद्धपपद्यते परा ॥ अपि सूत्राण्यथा संसवं पुच्छवाक्यनिर्दिष्टस्यैव ब्रह्मणा उ
पपादका निदृष्ट्यानि ॥ अंतस्तद्गर्भोपदेनाह ॥ इदमाप्तायते ॥ अथ यथा तस्य वेदा आनंदमयस्य कश्चिदकोऽयं पद इत्युक्तं नो मियत इत्यर्थः ४
हिरण्यमक्रः हिरण्यकेशः आप्रणारवा ॥ सर्वरत्नसुवर्णस्य यथा कृष्णसंपुडरीकमेव महिणी तस्योदिति नाम ॥ २३ ॥
स एष सर्वस्यः पाप्मत्युदित उदेति ह वै सर्वस्यः पाप्मत्योय एवं वै देत्याधिदेवतमथाद्या भमथय एषांतरहिणि पुरुषो
दृष्टान्ते इत्यादितत्र संशयः किंविद्या कर्मोति वायवशात्साक्षात्कर्षः कश्चि संसारी सूर्यमंडके च ह्युच्यते पास्य चेन अथ
न किंवा नित्यसिंहः परमेश्वर इति किं तावत्प्राप्तं संसार इति कुतः रूपवचनचणा ब्रह्मादित्यपुरुषे तावद्विरण्यम् ॥ २३ ॥
करित्यादिरूपमुदाहृतमहि पुरुषे पितृदेवाति देवो न प्राप्यत तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुथ रूपमिति न वपरमेव
स्य रूपवत्त्वं युक्तमत्रादमस्य र्भमरूपमवययमिति क्रतेः आधारवचनाच्च ॥ य एषांतरादित्यपुरुषोय एषांतरहिणि ति

र

यादिवदब्रह्मते सति नैव विदुषो ब्रह्मप्रतिपत्तिं निर्दिष्टे तवेव । नैष दोषः आनंदमयोपसंक्रमणनिर्देशो नैव पुच्छप्रतिष्ठास्तत्र
 प्राप्तिं फलस्य निर्दिष्टत्वात्तदपेक्ष्योक्तोक्तवति यतो वाचो निर्वर्तते तद्वत्त्वादिना च पूर्णं च्यमानत्वात्तानंदमयसंनिधाने सोक्तो
 मयतव दुःखा प्रजायेयेतीयं प्रतिरुदाहता सा ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठे । तन्नेन संनिहिततरेणा ब्रह्मणा संबध्यमानानां नंदमयस्य
 ब्रह्मतां प्रतिबोधयति तदपेक्ष्यत्वाच्चोक्तस्य ग्रंथस्य सो वे स इत्यादेर्नानंदमयविषयताननुसोक्तमयतेति ब्रह्मणि पुच्छिङ्गनि
 र्देशो नोपपद्यते नायं दोषः तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संसृत इत्यत्र पुच्छिङ्गत्वेनाप्यात्मशब्देन ब्रह्मणः प्रकृतत्वात्
 या तु सा र्गवीवारुणी विद्या आनंदो ब्रह्मेति व्यजनादिति तस्यां मयड अवाणास्त्रियश्चिरस्त्वाद्यत्र वणाद्युक्तमानंदस्य
 ब्रह्मत्वं तस्मादणुमात्रमपि ~~विशेषमनस्त्रित्यनस्त्वन एव प्रियश्चिरस्त्वादि ब्रह्मण उपपद्यते न वेद स किं च~~
 ब्रह्मप्रतिपिपादयिषितं वा अत्र न स गच्छति क्रमशः तस्मादनमयादिष्विवानंदमयेपि विकारार्थ एव मयद्विज्ञेयो न प्रचुर्यो
 र्थः सन्नाणि चेवं चारयेयानि ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्र किमानंदमयस्यावयवत्वेन ब्रह्मविवक्ष्यते न तत्र प्रधानत्वेनेति । पुच्छं वा
 हवयवत्वेनेति प्राप्ते उच्यते ॥ ॥ आनंदमयो त्यासात् ॥ आनंदमय आत्मेत्यत्र ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति । स प्रधानमेव ब्रह्म
 यदि त्रपते असंनैव सत्त्वतीत्यस्मिन्निगमनलोके ब्रह्मण एव केवळस्यात्यस्य मानत्वात् ॥ ॥ विकारश्चाहानेति
 चेन्न प्रचुर्योत् । विकारश्चाहो वयवश्चाहोति प्रेतः पुच्छमित्यवयवश्चाहान्न प्रधानत्वं ब्रह्मण इति यदुक्तं तस्य परिहारी

अथासा

निरुतानि मावा मुपजीवंतीति श्रुत्यंतरादपि च आनंदमयस्य ब्रह्मत्वे प्रियाद्युपपन्नत्वेन स विशेषं ब्रह्माभ्युपगंत्य निर्विशेषं तु
 ब्रह्मवाक्यशेषे प्रयते वा अनस्योरगोचरातिशयान्नयतो वाचो निवर्तते अप्राप्य मनसा सह आनंदं ब्रह्मणो विद्वान्
 वितेति कुतश्चेति अपि आनंदप्रसूत इत्युक्ते दुःखास्तित्वमपि गम्येत प्राप्नुयस्स लोके प्रतियोग्यतापे ह्यत्यातृत्वात् स
 तियक्ता न्यत्प्रतिनान्यद्वृणोति नान्यद्विजानाति स स्मृतेति सूत्रमिदं ब्रह्मणितद्व्यतिरिक्ता सावकतिरुपसृच्येत प्रति
 शरीरं च प्रियादिसेदाद आनंदमयस्य सिद्धत्वं ब्रह्म नूनं प्रतिशरीरं सिद्धं तस्य ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यानंत्यश्रुतेः एको देवः सर्वस्य
 तेषु गुरुः सर्वस्यापी सर्वसूतांतरा मेति च श्रुत्यंतरा न्नवानंदमया त्यासः श्रयते प्रातिपदिकार्थमात्रमेव हि सर्वत्रात्यस्यते यदे
 ष आकाश आनंदो न स्यात्तेषां नंदस्य भीमां सा स व ह्या नंदं ब्रह्मणो विद्वान् वितेति कुतश्चेन आनंदो ब्रह्मेति च जानादि
 त्वयदि आनंदमयस्य ब्रह्मविषयच निश्चितं सवेत तत्र रे ध्यानं दमात्र प्रयोगे च आनंदमया त्यासः कल्पेत न कुत्रा
 नंदमयस्य ब्रह्मचमस्ति प्रियतिरस्तादिति हेतुसि रित्येवोचामा तस्माच्च श्रुत्यंतरे विज्ञानमानंदं ब्रह्मे ~~यानंदं प्रा~~
 तिपदिकस्य ब्रह्मणि प्रयोगदर्शनात् त्रयदेष आकाश आनंदो न स्यादित्यादि ब्रह्मविषयः प्रयोगो न त्वानंदमया त्यास इत्यर्थः ॥२३॥
 गंत्यं यस्त्वयं मय उतस्यैवा नंदं प्राप्नुयात् त्यासः एतमानंदमयमात्मानमुपसंक्रामतीति तस्य ब्रह्मविषयमस्ति तिका
 रान्मना मेवा न्नमयादीनामनात्मना मुपसंक्रमयितव्यानां प्रवाहे पतित चान्न नवानंदमयस्योपसंक्रमयितव्यानां नम

येदुःखः पक्षः। आनंद आत्मा। ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति। तत्र यत्तु ब्रह्म मंत्रवर्णे प्रकृतं सत्यं न मननं ब्रह्मेति तदिह ब्रह्म पु
च्छं प्रतिष्ठेयुः चेत्। तद्धि जिहासेयिष्ये वां नमयादयः आनंदमयांताः पंचकोशाः। कल्यते तत्र कुत प्रकृतं नाना प्र
कृतप्रक्रियाप्रसंगो न न्वानंदमयस्यावयवत्वेन ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेयुः चेत् अजमयादीनामिवेदं पुच्छं प्रतिष्ठेत् स्यादित्त्र
कथं ब्रह्मणः स्वप्रधानत्वं शक्यं विशालं प्रकृतत्वादिति ब्रूमः। न न्वानंदमयावयवत्वेनापि ब्रह्मणि विशालं यत्नाने
न प्रकृतत्वं दीयते आनंदमयस्य ब्रह्मत्वादिति अत्रोच्यते तथा सति तदेव ब्रह्म आनंदमय आत्मावयवी तदेव
ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठाप्य वदन्त्यसा मंजस्यं स्यादव्यतरपरिग्रहे नु युक्तं ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेयुः चेत् तदेव ब्रह्म निर्देश आश्र
यितुं ब्रह्म ब्राह्मसंयोगात्। नानंदमयवाक्ये ब्रह्म ब्राह्मसंयोगात् सावाहपि च ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेयुः चेत् तदेव
मुद्राकोत्तवति। असंनेक्स सवति असद्ब्रह्मेति चेदचेत्। अस्ति ब्रह्मेति चेददे। संतमेनं ततो विदुरिति अस्मिंश्च
वैनं नु कृष्यानेदमयं ब्रह्मण एव सावासाववेदनयोगेण दोषातिप्रज्ञादभ्यते ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेयुः चेत् तदेव ब्रह्मण
यस्वप्रधानत्वं मिति। न न्वानंदमयस्यामनोसावासावकायुक्ताप्रियमोदादिविशेषस्यानंदमयस्य सर्वलोकप्र
सिद्धत्वात् कथं पुनः स्वप्रधानं सद्ब्रह्मानंदमयस्य पुच्छत्वेन निर्दिश्यते ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति। नैष दोषः पुच्छं पुच्छं प्रतिष्ठा
परायणमेकनीडं लोकि कस्यानंदजातस्य ब्रह्मानंद इत्येतदनेन विवक्ष्यते नावयवत्वं मेतस्यैवानंदस्यान्य

कृतआत्मनिप्रतिबुद्धस्यास्यजीवस्यतद्योगंशुक्तिस्तदात्मनायोगस्तद्योगस्तदावापत्तिमुक्तिरित्यर्थः। तद्योगंशुक्ति
 शास्त्रापर्यायेवैषएतस्मिन्नुद्वेष्टनाभ्येनिरुक्तनिरुक्तसंयं प्रतिष्ठां विदते। अथसोसंयं गतोसंयति। यदास्ये
 वैषएतस्मिन्नुद्वेष्टमंतरं नुरुतेयतस्य संयं सवतीत्युक्तं संयति। यदेतस्मिन्नुद्वेष्टमयः ५ त्वमयंतरं अतदात्म्यस्य
 रूपं प्रपतितदासंसारसंयान्निकर्तते। यदातदेतस्मिन्नुद्वेष्टमयः निरंतरं तादात्म्येन प्रतितिष्ठति तदासंसारसंय
 निवर्तते इति तच्च परमात्मपरिग्रहे घटतेन प्रधानपरिग्रहे जीवपरिग्रहे वा। तस्मादनंदमयः परमात्मेति स्थितिः
 ॥ इदं लिख्यते। सवाएषपुरुषोऽनंरसमयः तस्माद्वा एतस्मादन्तरसमयादन्योतरआत्मा प्राणमयस्तस्मा
 दन्योतरआत्मा मनोमयस्तस्मादन्योतरआत्मा विज्ञानमय इति विचारार्थं मयः प्रवाहे सत्यनंदमय एवा
 कस्माद् धर्तृतीयन्यायेन कथमिव मयः प्राक्तुर्यार्थं च ब्रह्मविषयं वाश्रयित इति मां ब्रह्मविषयं वाश्रयित इति
 रादिति नंदमयादीनामपि न हि ब्रह्मत्वप्रसंगः। अत्राह युक्तं मनोमयादीनामत्र ब्रह्मत्वसमात्तस्मादंतरस्यांत ॥ २१ ॥
 रम्यन्यस्यान्यस्यात्मनो न्यमानत्वादनंदमया तु न कश्चिदन्योतरआत्मा चेतनेनानंदमयस्य ब्रह्मत्वमन्य
 याप्रकृतस्वजाप्रकृतप्रक्रियाप्रसंगादिति अत्रान्यतेयद्यपि अंनमयादिस्य इव नानंदमयादन्योतरआत्मेति त
 श्रयते तथापि नानंदमयस्य ब्रह्मत्वस्य आनंदमयं प्रकृत्यश्रयते तस्य प्रियमेव शिरमोदेदक्षिणः प्रहः प्र

सद्व्यपदे ॥ ३ ॥ इत्यनानंदमयसंसारसमादानंदमयाधिकारे सौवैसः संखे वायं लब्ध्वा नंदी सवती ति जीवानं
दमयोत्तेन व्यपदिशति न हिलुब्धे बलुब्धयो सवति । वयंतर्ह्यस्मान्नेष्टव्यं अस्मि लुप्तान् परं विद्यते इति वश्रुति स्मृती
यावतानलुब्धे बलुब्धयो सवतीत्युक्तं वाहंतथाप्यात्मनोऽप्रच्युतात्मजावस्येव सतस्तनवानववाधनिमित्तो देहादिघना
नग्न्यात्मनश्चिन्त्यो लोको कोट्टुष्टेन देहादित्तस्यात्मनोऽप्यात्माऽनन्विष्टो न्नेष्टव्योऽलुब्धो लुब्धयोऽत्र तः श्रुतः श्रुत
व्याऽमतो मतव्योऽविज्ञाते विज्ञातयस्यादित्तदव्यपदेना उपपद्यते प्रतिषिध्यत एव परमार्थतः सर्वज्ञस्य मेश्वरादन्योऽ ३
एव्यो तावज्जानान्यो तोस्ति इष्टेन्यादिना परमेश्वरस्य विद्या कल्पिता कुरीरा कर्तुं सौकुर्विज्ञानात्माख्यादन्याय
मायाया विनश्चर्मखड्गवरास्त्रेणाकाशमविरोहतः स एव मायावी परमार्थरूपोऽहमि निष्ठो न्यायथावा घटा
काशादुपाधिपरिविना दनुपाधिपरिकिन्नो न्यर्द्दश्च विज्ञानात्मा परमात्मनेदमाश्रित्य नेतरोनुपपत्तेर्तदव्यपदे
शास्त्रेयुक्ते ॥ कामध्वना तु मानापन्ना ॥ आनंदमयाधिकारे च सो कामयत ब्रह्मया प्रजायेयेति कामयितृ च नि
र्दिष्टात्तनुमानिकमपि सारव्यपरिकल्पितं अचेतनं प्रधानं आनंदमयत्वेन कारणत्वेन ~~निराकृतं~~ वापि दितव्यमस्ति
नोवाहमिति निराकृतमपि प्रधानं पूर्वस्तोदास्तो कामयितृ च श्रुतिमाश्रित्य प्रसंगात्पुनर्निराक्रियते गतिसामान्य
वपं वनाय ॥ ४ ॥ अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ इत्यनप्रधानं डा केवानंदमयराद्यो यस्मादस्मिन् नानंदमयप्र

शयचावधारणात्समाप्त्यर्थमयत् ॥ तदेतत् व्यपदेशः ॥ ६ ॥ इतश्च प्राचुर्यार्थमयत्समादानंदहेतुत्वेव लक्षणोच्यते
विज्ञातिशक्तिरेष्येवानंदयातीति अनंदयतीत्यर्थः ॥ यो ह्यन्याना नंदयति स प्रचुरा नंदइति प्रसिद्धं त्वानि यथा
यो लोकेन्येषां घनिकचमापादयति स प्रचुरघनइति गम्यते तद्वत्तस्मात्प्राचुर्यार्थमयत् संसर्वादानंदमयः परस्वात्मा ॥
मात्रवर्णिकमेव च गीयते ॥ इतश्चानंदमयः परस्वात्मा यस्माद्ब्रह्मविदाहोतिपरमैर्युक्तमयस्य ज्ञानमनंतं ब्रह्मैव किं
मन्त्रेयस्य ब्रह्मसंज्ञाननंतविशेषणैर्निर्धारितं यस्माद्ब्रह्मादिमेषां स्वरूपं जगमानि सत्तानि अजायंत यच्च
सत्तानि सत्त्वानि नुप्रविष्टं पुरुषायामवस्थितं सर्वांतरयस्य विज्ञानायान्योतस्व आत्मान्योतस्व अस्मिन् प्रजातं तन्मात्र
वर्णिकमेव ब्रह्मेह गीयते ॥ अन्योतस्व आत्मानंदमयइति मन्त्रब्राह्मणायोश्चैकार्थचं युक्तं अविरोधादन्यथा हि प्रजातदा
ना प्रकृतप्रक्रिये स्यातां न चानमयादित्येव नंदमयादन्योतस्व आत्मा सिद्धीयते एतन्निष्ठैव सैषा सागर्वी वारुणा वि
द्या तस्मादनंदमयः परस्वात्मा ॥ ७ ॥ नेतरेणुपपत्तेः ॥ इतश्चानंदमयः परस्वात्मानेतरइतरइति ईश्वरादन्यः सं
सारी जीव इत्यर्थः ॥ न जीव आनंदमयश्चेना सिद्धीयते तस्मादनुपपत्तेः ॥ आनंदमयं हि प्रकृत्यभूयते सो कामयतव
कुस्यो प्रजायेयति स तपोऽतप्यत स तपस्त ॥ ह्येदं सर्वं मम सृजत यदिदं किंच ॥ ति ॥ तत्र प्राकृतादीरादात्मतेरसि
ध्यानं स उपमानानां वि काराणां स्वरूपव्यतिरेकः सर्वविषयकारस्तुष्टिश्च न परस्मादात्मनो न्यत्रोपपद्यते ॥ ८ ॥

॥ ७ ॥

हानंदमयस्याविमुखायमिति। न। सौदोषः। आनंदमयस्य सर्वतरात्। मुख्यमेव ह्यमानमुपदिदिह्यशास्त्रं लोकवु
 द्विमतुसादन्नमयं नारीरमनामानमयंतमूढानामाभत्येनप्रसिद्धमनूयमरणासि। कद्रुतामादिप्रतिभत्यन्तो
 त्रैततोतामित्येवपूर्वणपूर्वणसमानमुत्तरमुत्तरमनामानमानमितिग्राह्यप्रतिपत्तिसौकर्येपेक्षयासर्वतरंमु
 ख्यमानंदमयेमात्मानमुपदिदेशति। त्रिष्टुतरं। यथासुखतीनिदनेनेवक्ष्वापिताराख्यमुख्यास्वरंयती। पुदवि
 तासुयाः। व्यापदुपेतसामुख्येवांरुचतीसवत्येवमिहाप्यानंदमयस्यसर्वतरानुरव्यमान्मत्वं। यत्तुब्रूषेप्रिया
 दानांतिरस्वादिकल्पनानुपपन्नामुख्यस्यामनइत्यतस्तान्। तिरापाधिजनितासानस्यात्ताविकीत्येदोषः। शारीरत्वं
 मय्यानंदमयस्यंनमयादिशारीरपरंपरयाप्रदर्श्यमानत्वाच्चपुनः। साक्षादेवसन्नारीरत्वंसंसारित्यवत्तस्मादानंदम
 यःपरस्वात्मा। विकारशब्दान्नेति। चेन्नप्राचुर्यात्। ६॥ अत्राह नानंदमयः परआभासवितुमर्हतिकम्मादि
 कारनात्वात्प्रवृत्तिजननादयमन्यत्राद्योविकारवचनः समधिगतआनंदमयइतिमयदोविकारार्थत्वात्तस्मा
 दन्नमयादिशब्दवदिकारविषयएवायमानंदमयशब्दइति चेन्नप्राचुर्यार्थेपिमयटः स्मरणान्नतप्रवृत्तवचनमय
 डितिहिप्रचुरतायामपिमयट्स्मर्यते। यथानमयायज्ञइत्यनप्रचुरउच्यते। एवमानंदप्रचुरंब्रह्मानंदमयसुच्यते
 मानंदप्रचुरत्वब्रह्मणोमनुष्यादारस्योत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन्कृतेनरातगुणआनंदइत्युक्ताब्रह्मानंदस्यनिरति

सर आत्मानंदय इति तत्र संशय किमिहा नंदमयगारे न परमेव ब्रह्मोच्यते यत्पुनः तस्य ज्ञानमनेनं ब्रह्मेति
 विद्यां नमसादिव द्रष्टुं शक्यं तत्र मिति किं तावत्प्राप्तं तत्र लोकोत्तरं मम मुख्या आत्मानंदमयस्यात्कस्मादन्तम
 यावत्मुख्या अप्रवाहपति तत्त्वाद्यापि स्यात्सर्वं तिर न्यादानंदमयो मुख्या एवमेति न स्यात्प्रियाद्यवयवस्या
 गाढरीरत्नप्रवणाच्च मुख्याश्चेह मास्यान्प्रियादिसंस्पृशः स्याद्विहनु तस्य प्रियमेव शिर इत्यादि श्रूयते
 शरीरं च न प्रयते तस्यैष एव शरीर आत्मायः पूर्वस्य तितस्य पूर्वस्य विज्ञानमयस्यैष एव शरीर आत्मायस्य
 आनंदमय इत्यर्थे न व स शरीरस्य सतः प्रिया प्रियसंस्पृशो वारयितुं शक्यः तस्मात्संस्पृशे वानंदमय आत्मे
 व प्राप्ता इदमुच्यते ॥ ६ ॥ आनंदमयो त्यासाह पर एवात्मानंदमयो स किमु मर्हति कुत आत्मा साह परस्मि
 न्नैव ह्यात्मनि आनंदराष्ट्रो बहूकृत्यो ल्यस्यते आनंदमयं प्रस्तुत्युरसो बिस इति तस्यै वरसत्त्वमुक्तोच्यते
 रसं हो वाप्ये लब्ध्वा नंदो सव तिको ह्ये वान्यात्क प्राणान्त्रयदेय आकाश आनंदो न स्यादेष सैव नंदयति सैष
 नंदस्य मीमांसा सवति एतमानंदमयमात्मानं नृपसंक्रामति आनंदं ब्रह्मणो विद्वान् बिसेति कुत च न
 आने दो ब्रह्मेति च जानादिति च कृत्यं तरे च विज्ञानं दं ब्रह्मेति ब्रह्मण्ये वानंदराष्ट्रो हृष्ट एव मानंदराष्ट्रस्य
 बहुकृत्यो ब्रह्मणि अस्या सादानंदमय एवात्मा ब्रह्मेति गम्यते यत्तत्तम नमसाद्य नुरव्यात्मप्रवाहपति तत्त्वा

गंयं वपि स्मर सावत्त्युज्यंते कळेवरं तंतमेवैति कौतेय सदा तद्वाच्यं ताक्ति इति । यद्यप्येकज्जन्मा सर्वसत्तेषु रक्ष्यम्
डांगमेषु गुरुस्तथापि विविधोपाधिविशेषतारतम्यादान्ननः कृत्स्ननित्यस्यैकस्य स्यात्पुनरितरमाविष्टस्य
तारतम्यमेष्वर्थे किं शेषः श्रुतं पते । तस्य यजमानात्मा विस्तरावेदस्य तस्मृतावपि । यद्यद्विस्तृतिमस्य च त्रीमद्वर्जितम
यवा । तत्र देवावगच्छन्त्यं मम ते जांवा संस्तवमिति यत्र यत्र विस्तृत्याद्यतिशयः ससंश्चर इत्युपास्यतया बोधतए
यमिहाप्यादित्यमंडले हिरण्यमयः पुरुषः सर्वपापोदयल्लिंगात्पर एवैति कथयति एवमाकाशस्तल्लिंगादित्यादि
षु इत्येवमेवं सद्यो मुक्तिकारणमप्यमज्ज्ञानमुपाधिविशेषद्वारेणोपदिश्यमानमप्यविवक्षितोपाधिविशे
ष परापरविषयत्वेन संदिद्यमानं वाकागतिपयालोचनयान्निर्णयं न वति । यथैव तावदानंदमयोऽस्यासात्ति
एवमेकमपि ब्रह्ममेद्वितीयाधिसंबंधं निरस्तोपाधिसंबंधं दोषास्य चेन्न ज्ञेयत्वेन यवेदांतेषु उपदिश्यत इति प्रदर्श
यितुं पराग्रंथ आरस्यते यज्ञगतिसामान्यादित्येव तत्तत्कारणा । निराकरणं मुक्तं तदपि वाक्यांतराणि ब्रह्म
विषयाणि व्यविहाणे ब्रह्मत्विपरितकारणनिषेधेन प्रपञ्च्यते ॥ । आनंदमयोऽस्यासात् । तत्रैवैकं इति
मयं प्राणमयं मनोमयं विज्ञानमयं ~~सर्वं~~ चानुक्तम्याम्नायते तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्यां

पादकृत्या यद्वयं प्रतिपादितं गतिमात्रं न्याय्यं तस्मै विनयः सर्वविदां तच्छ्रेयः नकारणावादिन इति व्याख्यातमतः
 परस्मैपदस्य किमु खानमित्युच्यते। द्विरूपं हि ब्रह्मवगम्यते नाम रूपविकारस्येदेन पाशिविनिर्वाहं। तद्विपर्ययं
 वसर्वोपाधिविवर्जितं। अहिदेन मिव सवति तदितर इतरं यत्र यति यत्र क्वस्य सर्वमात्रैवास्तत्त्वेन कं पश्ये
 यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति ससूमा अथ यत्र नान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति त
 दन्त्येवैव सूमा तदमृतं मथ यदन्त्येव तन्मर्त्यं सर्वाणिरूपाणि विविक्त्युद्योरो नामानि कृत्वा सिव दन्यदास्ते निष्
 कलं निप्रियं शांतं निरव्ययं निरञ्जनं अमृतस्य परं सेतुं दग्धं धनमिवा नलं निति नेत्यस्तु वमनं न्यूनमन्य
 र्वानं संपूर्णं मन्यदिति चैवं स हस्वशो विद्या विद्या विषयसेदेन ब्रह्मणो द्विरूपतादृशयेति वीजि। तत्रादि कमाद्य
 धावस्तुलां ब्रह्मणोपास्योपासकादिप्राकृष्टाः सर्वोपवहारः तत्रका निविद्धाः प्रप्रासना न्यत्युद
 नि पार्थक्यं निविद्धममृतं यथा निकानि विद्वन्समृद्धयानि तेषां गुणा विशेषोपाधिसेदेन तदेक एव नुपमा ॥१८॥
 तस्मै चरते तस्मै गुणविशेषे विनिर्वाह्युपास्योपधपि सवति तथापि यथाश्रुणोपासनमेव फलानि सिद्धं ते तं
 यथायथापासते तदेव सवतीति श्रुतेः। यथाप्रतुरस्मिन्लोके पुरुषो सवति तथैतः प्रत्यसवतीति स्मृतं तस्य

रमितिसुषुप्तावस्थायां चेतनेऽप्ययं दर्शयति अतो यस्मिन्नायं सर्वेषां चेतनानां तच्चेतनं सल्लभ्य वाच्यं जगतः कारणं न प्रया-
ने कुतश्च न प्रधानं गतः कारणं ॥ गतिसामान्यात् ॥ यदि तार्किकसमयश्च वेदंतेष्वपि सिंहा कारणावगतिरस-
विषयः अविचेतने ब्रह्मजगतः कारणं क्वचिद्वेदंतेषु प्रधानं क्वचिदन्यदेवेति ततः कदाचिन् प्रधानकारणवादानुरोधेना-
पि ईदृश्यादिश्रवणमकल्पिष्यन्त्येतदस्मिन्माने वहिः सर्वेषु वेदांतेषु चेतनकारतावगतिः यथा गेहोक्तः सर्वो वि-
शो विस्फुलिं भोगाविप्रतिषेधेनैव मेवैतस्मादात्मनः सर्वेषाणां यथाप्येतनं प्रतिषेधे प्राणेत्येदेवादेवेत्येते लोका इति
तस्मादाहृतस्मादात्मन आकाशः संस्त इति आत्मन एवेदं सर्वमिति आत्मन एष प्राणो जायत इति चात्मनः क-
रणत्वं दर्शयति सर्वे वेदांता आत्मनश्चेतनं क्वचिदन्यवत्त्वमिह महच्च प्रामाण्ये कारणमेतद्धे तदांतया कपानं च
तनकारणत्वेन समानागतित्वात् यदुदाहृतं नामिदं रूपं दिष्टं तो गतिसामान्यात् सर्वज्ञं ब्रह्मजगतः कारणं कुतश्च सर्व-
ज्ञं ब्रह्मजगतः कारणं ॥ अतएव स्य वाद्ये नैव च सर्वज्ञश्च जगतः कारणमिति श्रुतेः चेतस्य ताराणां भोगोप-
निषदि सर्वज्ञमीश्वरं प्रकृत्य सकारणं करणाधिपाद्विषयान्वास्य कश्चिन्नितानवाधिप इति तस्मात् सर्वज्ञं ब्रह्मज-
गतः कारणं नावेतनं प्रधानं अन्यदिति सिद्धं ॥ ७ ॥ इन्माद्यस्य इत्येतदित्यारत्यं कृत्या चेत्येव मंतैः सूत्रेणा-
प्युदाहृतानि वेदांतवाक्यानि तेषां सर्वज्ञः सर्वशक्तिः ईश्वरो जगतो जन्मस्थितिकृत्य कारणमित्येतस्याद्यस्य

[illegible]

[illegible][illegible]

निर्वचनाच्चसकप्रचेतनस्य प्रधानस्यात्मा भवेत् आत्मा हि नाम स्वस्वपुंताचेतनस्य प्रधानस्य चेतनो ज
वः स्वरूपं भावितुमर्हति अथ तु चेतनं ब्रह्म मुख्यमीक्षितपरिगृह्यते तस्य जीवविषय आत्मशब्दप्रयोगश्च
पपद्यते तथा समर्थो हि मेतदात्ममिदं सर्वं तत्सं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति त्रैलोक्येति प्रकृतस
दृष्टिमानं आत्मानं आत्मशब्देनोपरि श्रुतत्वं मसि श्वेतकेतो इति चेतनस्य श्वेतकेतोरात्मत्वेनोपरि श्रुतिः
इति तस्य स्वविषयत्वादेतनत्वं नाम रूपव्याकरणाद्ये च प्रयोगत्वेनैव निर्देशः न चात्मशब्दवत्त्वं विचिन्त्य
मपीति युक्तं कूळबद्धौ लत्वमीक्षितत्वस्य तयोरेव सद्बुद्धिमानत्वापेक्षमेवेक्षितत्वं सतत्त्वात्मा शब्दा
त्तमोऽपि क्षितित्वमित्युक्तं अथोच्येताचेतनोपि प्रधाने भवत्यात्मशब्दः आत्मनः सर्वाधिकारि १२ २३
ततः सर्वकारिणि भूत्येव त्वात्मशब्दो ममात्मा भद्रसेन इति प्रधानं हि पुरुषस्यात्मनो भोग्यपवर्ग
वदुपपत्तेरिति शङ्क्यः संधिविग्रहादिषु वर्तमानः अथवा एक एवात्मशब्दश्चेतनाचेतनविषयेऽपि प्रयुज्यते
तत्र आत्मशब्दादीक्षते रगौ लत्वमित्यत उन्नरं पठति तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् न प्रधानमस्ति २४ २५
शब्दात्तं वनं भावितुमर्हति स आत्मेति प्रकृतं सदृष्टिमानमादाय तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति चेतनस्य चेतनं
तो मोक्षयितुं तस्य तन्निष्ठतामुपरि श्रुत्याचार्यवान् पुरुषो वेदतस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षयेथ संप

न विमोक्षयितुं तस्य तन्निष्ठतामुपरि श्रुत्याचार्यवान् पुरुषो वेदतस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षयेथ संप
न विमोक्षयितुं तस्य तन्निष्ठतामुपरि श्रुत्याचार्यवान् पुरुषो वेदतस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षयेथ संप

गत्यदस्येव प्रादिना ॥ ६ ॥ अत्राह्यदुक्तं नावेतनं प्रधानं जगत्कारणं माहि नृचयवणादिति तदन्यथा
 युपपद्यते अवेतने पियेतन बहुपचार रश्मिनाभ्यासन्नपतनतां कूळस्यालक्ष्यकूळं पिपाति पता सवेतने
 पिकूले येतन बहुपचारोदृष्टस्तद्वेत्तने पिप्रधानप्रत्यासन्नसंविन्नवहुपचारोत्पत्तिरित्येतेति यथा
 लोककश्चित्तनं नान्यालुक्तावापराह्यामर्थेन गमिष्यामीति इति चानंतरंतथेव नियमेन प्रवर्तते त
 था प्रधानमपि महदाद्याकारणनियमेन प्रवर्तते तस्माच्चित्तनवहुपचर्यते कस्मात्सुनकारणादिद्वयसुखम
 हि नृचमोपचारिकल्पते तत्तेजोरेकतता आपरे द्यते तित्वावेतनयोरज्ञे सवेतवहुपचारद्वयनात्तस्मा
 कर्तुं कमपीदृशमोपचारिकमिति गम्यते उपचारप्रायस्वनदित्येवं प्राप्ते इदं सूत्रमारभ्यते ॥ ६ ॥ मो
 णश्चेन्नात्मशब्दान् यदुक्तं प्रधानमवेतनं सच्चिदानंदं तस्मिन्नोपचारिक इति रज्ञे सवेतवहुपचारद्वयनात्तस्मा
 कस्मादात्मशब्दात्तदेव सोमोदमग्रयासीदियुपक्रम्यतदेकतत्तेजोसृजते तित्यते ज्ञे च नानां सृष्टिमुक्तात्तदेव प्रकृतं ॥ १५ ॥
 सदा हि नृचानि च तेजो बन्तानि दैवता शब्देन परामृष्याहस्तसंयदेव ते हतहंतास्मि मास्ति सौदेवता अनेन जीविना
 अनाहुप्रविश्य नामरूपव्याकरवाणीति तत्र यदि प्रधानमवेतनं सृणवृत्त्यादि नृचकृत्य ततदेव प्रकृतत्वात्संयदेव
 ति परामृष्यतानतदेव ता जीवमात्मशब्देनासिदव्याजीवोदिनामवेतनं शरीराध्यक्षः प्राणानां शरयि चानाति स्यासिद्धिः

नं
 कर्तुं

मयगनिसमिष्टप्रकाशवदुमणोज्ञानस्वरूपनित्यत्वे ज्ञानसाधनोपपत्तेरपिवाविद्यादिमतः संसारिणः शरीराद्य
 पेक्षान्नोत्पत्तिः स्यात् । न ज्ञानप्रतिबंधकारणरहितस्येश्वरस्य मंत्रोच्चारणस्य शरीराद्यनपेक्षतामनवरणज्ञानतां
 वदन्त्यतः । न तस्य कार्यकरणविविधतेन तस्मात्सात्त्विकबद्धपते । परास्य शक्तिविविधैव श्रूयते स्यात्ताविकीडा
 तवळक्रियावेति । अपाणि पादो जवनो गृहीता पश्यत्युच्यते । स शृणोत्युच्यते । स वेत्ति वेद्येन च तस्यास्ति वेत्तान्ता
 दुरग्र्यं पुरुषमहात्मिनि ननु नास्ति तव प्रतिबंधकारणवन्निश्वरादन्यः संसारी । नान्यतोस्ति विज्ञातेति श्रुतेस्त
 त्वकिमिदमुच्यते संसारिणः शरीराद्यपेक्षान्नोत्पत्तिरेश्वरस्येत्यत्रोच्यते सत्यं नेश्वरादुच्यते संसारी तथापि देहादि
 संघातोपाधिसंबन्धश्चातएव चटगिरिगुहाध्याधिसंबन्धश्च ब्रह्मसकृत्कृतश्च ब्रह्मप्रत्ययव्यवहारोलोकस्य द
 द्वाघटकिंकरकलिडमित्यादिराकाशाव्यातिरेकेपितृकृतावाकाशो घटाकाशादिसिद्धमिथ्या बुद्धिर्दृष्टातयेहापि
 द्वाघटसंघातोपाधिसंबन्धाविवेककृते श्वरसंसारिणेदमिथ्या बुद्धिर्दृष्टापतेवा मन एव सतो देहादिसंघातेऽन
 मनि आत्मत्वासिनिवेशो मिथ्या बुद्धिमात्रेण स्वप्ने सति वैवं संसारिणे देहाद्यपेक्षमहिम्नमुपपन्नं संसारिण
 यदयत्नं प्रधानस्या मे नेकात्मकत्वाद्भूतदिव्यकारणत्वात्पत्तिनां संहतस्य ब्रह्मण इति तस्य प्रधानस्यान्नाद्युत्पन्नं
 प्रत्युक्तं यथातु तर्केणापि ब्रह्मण एव कारणत्वं निवेदिता कपते ब्रह्म न प्रधानादीनां तथा प्रपचयिष्यति न विलुह

यदुनः सपिनिमित्तं इदित् चंप्रधानस्य कल्पे तयथाग्निनिमित्तमयः पिंडादेर्दृष्टं तथा सतिय निमित्तमादित्यं प्रधान
 गतदेवसर्वज्ञं मुख्यं ब्रह्मजगतः कारणमिति युक्तं यदुनस्तत्तं ब्रह्मणोपिन मुख्यं सर्वज्ञत्वं तु पपद्युते नित्यं ज्ञानं त्रि
 पत्ये ज्ञानक्रिया प्रतिस्वार्तं व्यासं सवा दित्यत्रोच्यते इदं तावद्भवान्प्रष्टव्यः कथं नित्यं ज्ञानक्रियेत्ये सर्वज्ञं च हानिरिति
 प्रस्य हि सर्वविषयावसासनं क्षमं ज्ञानं नित्यं भूतिः सोऽसर्वज्ञ इति विप्रतिषिद्धं नित्यत्वे हि ज्ञानस्य कदाचिदज्ञानं निति
 कदाचिदज्ञानातीति असर्वज्ञं च मपि स्यान्नासौ ज्ञानं नित्यत्वे दोषोस्ति ज्ञानं नित्यत्वे ज्ञानविषयः स्यात्तत्र व्यपदेशो
 नोपपद्यते इत्येन्न प्रकृतौ स्थप्रकाशोपि सवितरिदरुतिप्रकाशयतीति स्यात्तत्र व्यपदेशादज्ञानात्तदनुसविदुदो स्यात्
 कान्त्रसंयोगोदरुतिप्रकाशयतीति व्यपदेशः स्यान्न तु ब्रह्मणः प्रागुत्पत्तेः ज्ञानकर्मसंयौस्ति इति विषमोदृष्टांतः ॥ ना
 सत्यपि कर्माणि स एव तु प्रकाशित इति कर्तव्यं व्यपदेशाद्दर्शनोदेवमसत्यपि ज्ञानकर्मणि ब्रह्मणोत्तदेहतेति कर्तव्यं
 पदेज्ञोपपत्तेन वषम्यं ॥ कामपि द्वायांतु ब्रह्मण इदित्युत्तयः सुतरामुपपन्नाः किंपुनस्तत्कर्म यस्यात्तुत्तरे श्ररज्ञान
 स्य विषयो सवतीति तत्रान्यत्वात्त्याम निर्व्यनयिनामरूपे प्रव्याकृते व्याविकीषित इति ब्रूमः ॥ यद्विषयादाहियोगिमा
 मप्यतीतनागतविषयप्रत्यक्षज्ञानमिच्छंति योगास्त्रविदः किमुक्तं व्यतस्य नित्यसिद्धस्ये इत्यस्य सृष्टिस्थिति संसृ
 त्रविषयं नित्यं ज्ञानं सवतीति यदुत्तं प्रागुत्पत्ते ब्रह्मणः वारं रादिसंबंधमंतरेणे इदित्युत्तं मत्तुपपन्नमिति नतच्चाद्य

१०

॥१४॥

[illegible]

मन्यंते काणादास्तेत्येव वा कोऽस्य ईश्वरनिमित्तकारणमनुमितिः ॥ १ ॥ अस्मिन्मन्यंतेऽपि स समवायिवायिद्वारणमेव मन्येपि तार्किकावाक्यात्सम्यु-
क्त्यासासावृताः पूर्वपक्ष्यादिन इहोतिष्ठते तत्र पदवाक्यप्रमाणाज्ञेनावायेण वेदांतवा कोनां ब्रह्मावगतिपसुचदशोनाय
वाक्यासासमुक्त्यासासप्रतिपत्तयः पूर्वपक्षीकृत्यनिराक्रियंते तत्र सांख्याः प्रधानं त्रिगुणमचेतनं जगतः कारणमिति
मन्यमाना आहुः। यानि वेदांतवाक्यानि सर्वज्ञस्य सर्वज्ञदृक्ते ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं प्रदर्शयंतीत्येवोचस्तानि प्रधानका-
रणपक्षेऽपि योजयितुं शक्यंते। सर्वज्ञाक्रियंतावत्प्रधानस्यापि स्वविकारविषयमुपपद्यते। एवं सर्वज्ञं च मध्युपपद्यते कथं यत्तु
ज्ञानं मन्यं स च यमः स सचासंजायत ज्ञानमिति स्मृतिस्तैस्तन्यसत्त्वधर्मण ज्ञानेन कार्यकरणवतः पुरुषाः सर्वज्ञाया
मिनः प्रसिद्धाः स च स्यादिति श्रयो कर्षे सर्वज्ञत्वं प्रसिद्धेन केवळस्या कार्यकरणस्य पुरुषस्योपलब्धिं विभावस्य
सर्वज्ञत्वं किं विज्ञत्वं वा कल्पयितुं शक्यं त्रिगुणत्वात् प्रधानस्य सर्वज्ञानकारणत्वं सर्वज्ञत्वं प्रधानावस्थायामपि विद्यत इति
प्रधानस्याचेतनस्योच्यते सत्त्वधर्मणः सर्वज्ञत्वं मुपचर्यते वेदांतेष्ववच्छेदं यत्वेयं पितृचयापि सर्वज्ञं ब्रह्मास्युपगच्छता सर्वज्ञानशक्ति-
मत्त्वेनैव सर्वज्ञं च मध्युपांतव्यं। न हि सर्वविषयं ज्ञानं कुर्वद्वयब्रह्मवर्तते तथा हि ज्ञाननित्यत्वे ज्ञानक्रिया प्रतिस्वार्तं च ॥ १२ ॥
ज्ञानादीयेत। अथातिष्ठेति ज्ञानक्रियाया उपरमभापि ब्रह्मतदा सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेनैव सर्वज्ञं भापयति। अपि च
अप्रागुक्तैस्ते सर्वकारणभूतं ब्रह्म ज्ञेयं तत्रैव ज्ञानसाधनानां इत्येवोच्यते। इत्यादीनामसावेज्ञानोत्पत्तिः कस्या

तं

त

च्चदितिसिद्धं वं सति अधातो ब्रह्म जिज्ञासेति शास्त्रं तनुपपद्येव प्रतिपत्तिविधिपरत्वे हि अथातो ब्रह्म जिज्ञासे ताना
 र्थवान्तरपृथक्त्वात् शास्त्रमारस्येत आरस्यमाणं च वमारस्येत अथातः परिशिष्टमपि जिज्ञासेत्यथातः अतुर्थपुरुषा
 र्थयोर्जिज्ञासेति क्वचनमेकावगतिश्च प्रतिज्ञातं तितदर्थोक्तः शास्त्रं तानुपपद्येव प्रतिपत्तिविधिपरत्वे हि अथातो ब्रह्म जिज्ञासेति तस्मादहं ब्रह्म
 स्मिन्नितद्वक्त्वाना एव सर्वविषयः सर्वाणि चैतराणि प्रमाणा निरुद्धे पातुपदेया इति तस्मात्कौतौ निविषयाव्यप्रमा
 तृकाणि प्रमाणा निरस्य किमु मर्देत इति अपि च ह्युः गौणमिथ्या मनो सच पुत्रदेहादि बाधानां सद्ब्रह्मास्मादहमिमे
 व बाधकार्यं कथं सवेव अन्ये ह्यहं त्वमिति ज्ञानात्प्राक्प्रमात्तया तान्नः अविद्यस्य त्वमस्मिन्नेव पापमंदापादि वर्जितः
 देहाभिर्ययो यद्वत्प्रमाणत्वेन कल्पितः । त्रैलोक्यं तद्वदेव दं प्रमाणं त्वमिति अथातः ॥ एवता च ददत वाक्यत्वा
 त्प्रमाणत्वगतिप्रयोडानावा तस्यैव संचितानां मंतरेणापि कार्यत्वं प्रवेष्टं ब्रह्मणि पर्यवसानमुक्तं ब्रह्म सच
 ज्ञेयं सत्त्वात्तिजगदुत्पत्ति स्थिति नष्टाकारणमित्युक्तं सारयादयस्तु परिनिष्ठितं वस्तु प्रमाणांतरगम्यमेवेति मन्य
 माता प्रबाधनादीनि निकारणांतराणि अनुमिमानास्तु स्मरत येव वेदसंतवाक्यनियोजयंतिसर्वे धेव वेदं
 त्वावेव पुस्तुष्टिनिषयश्चतुमानेनैव कार्यणकारणं त्रिभुव्यपि पितं । अथानुपुरुषसंयोगानित्याहुर्मेया इति सारया

वायुनिकृतात्मकस्माद्भूतमिदमिति निश्चितोऽत्र ह्यप्रत्ययौ तथा देहादिसंघातेऽहमिति निरूपवारेण ब्रह्मप्रत्ययावा
 भातात्मानं विवेकिं तत्तत्प्रत्ययमानो कथं गोपात्राको वदितुं आत्मानं विवेकिनामपि पेटिनानां अजातिपाळा
 नामिवाविक्रौ ब्रह्मप्रत्ययो न वतः तस्माद्देहादिव्यतिरिक्तामाश्रित्वा हि नां देहादाय हं प्रत्ययो मिथ्यैव न गोपा
 तस्मान्मिथ्या प्रत्ययनिमित्तबासवारी स्वस्य सिद्धं जीवतोपि विदुषो नारी स्तुं तथा च ब्रह्मविद्विषया श्रुतिः तद्व्याप्ति
 निर्लक्ष्यिनी वल्मीकमृता प्रत्यस्मात् त्रयति कमेवेदं शरीरं वेदीते अथायमवारीरोऽमृतो प्राणो ब्रह्मवत्तेज एव म
 तिसकहुर्यसुरिवसकोपोऽकृपा इव स वागवागिव समन्ना इमना इव स प्राणोऽप्राण इव ति चेति स्मृतिरपि स्थित
 अस्य काला फल्याद्या स्मिन्त प्रजलस्यान्या रक्षाणा विदुषः सर्वप्रकृत्यसंबन्धं दशयति तस्मान्नाका त ब्रह्मस्मसावस्था
 यथा पूर्वसंसारि च न सावगत ब्रह्मस्मसावस्थान कदापि सुनरुक्ते अवणास्पराचीनयोर्मनन निदिध्यासनयो
 दत्राना द्विषो प्रब्रह्मणो न स्वरूपपर्यवसायि च मिति न अवगत्यर्थे चान्नना न निदिध्यासनयोः यदि अवगतं ब्रह्म
 न्यत्र विनियुज्येत तत्तदविशिरोपचनतु तदस्ति भनन निदिध्यासनयो रपि अवणावदववात्य धृत्वा तस्मान्न
 ति पत्तिविधिविषयतया सा प्रमाणकत्वं ब्रह्मणा संभवतीत्यतः स्वतन्त्रमेव ब्रह्मणा स्वप्रमाणकं वेदातवा कस्यम
 यस्य तु यथा सर्वसंसारि त्वं ४

॥१२॥

मुक्तस्य तुंडं कित्वा सिमानं हृन्स्यत देवकुंडं कित्वा निमित्तं मुखं सवतितुक्तं श्रुत्या अशरीरं वाक् संतन प्रिया प्रिये स्युः ज्ञानं
तिशरीरे पतितेः शरीरं च स्थानं जीवत इति चेन्न स शरीरं च स्य मिथ्या ज्ञानं निमित्तत्वाच्च स्यात् मनः शरीरात् सिमानं
लुहणं मिथ्या ज्ञानं मुक्ता प्रत्यतः स शरीरं स्थं शकं कल्पयितुं नित्यं स शरीरं अकर्म निमित्तत्वादि स्य बोधात् भूतकृतव
मो धर्म निमित्तं स शरीरं स्थं मि निवेदं न शरीरं संबंधस्या सिद्धत्वात् न धर्मो धर्मयोरात्मकतया सिद्धः शरीरं संबंधस्य धर्म
धर्मयोस्तकृतवस्य चतरंतरा प्रयत्नसंगान् अथ परंपरे धानादिव कल्पना क्रिया समवाया सावात्मानं कर्तव्यं न
पपत्तः संनिधानमात्रेण शरीरं नृणां दृष्टं कर्तव्यमिति चेन्न धनदानाद्युपार्जितं भूतसंघं विचार्येण कर्तव्यं नोपपत्तं
नृणां मनोवतदानादिव कर्तुं शरीरादिति स्वस्वमि संबंध निमित्तं किं निवृत्तं कर्तव्यं यितुं मिथ्या सिमानं रूपं प्रत्यक्षं संबंधस्तु
हृत्तेन यजमानं च मात्मनो व्याख्यातं आ वाङ्मयं देहादिव्यतिरिक्तं स्यात् मनः आत्मा एवेदेहादावसिमानं नो गौणो न मि
थ्येति न प्रसिद्धवस्तु तदस्य गोणं च मुख्यं च प्रसिद्धं यस्य हि प्रसिद्धवस्तु तदः यथा कसरादिमाना कृतिविशेषो न
यस्यतिरेका स्यात् सिद्धत्वाच्च प्रत्ययसंज्ञाया न्यः प्रसिद्धवस्तु तदस्य न्यः सुरुपं प्रत्ययिकैः कार्योपयोगादिति सिद्धं सुरुपं
संपत्तः सिद्धः तस्य तस्मिन् सुरुपं सिद्धत्वाच्च प्रत्यययोगोपात्तवत् न प्रसिद्धवस्तु तदस्य तस्य च न्यत्रान्यत्राह प्रत्ययो
त्पत्तिनिमित्तत्वाच्च न गोणो यथा मंदाप्रकारेण एतदुपमित्यष्टमाणां विना यदुपपत्तं प्रत्ययोऽस्मात् एव विषयो यथा

बाधसुणो न हंत यश्चित्कैवमाद्यानिवृत्तिरुपदिश्यते न वसा क्रियानां पि क्रियास्य घनं अक्रियार्थो नो मुपदेवो नर्थकश्चेह
 क्षणो न हंत यश्चित्कैवमाद्यानिवृत्तिरुपदिश्यते न वसा क्रियानां पि क्रियास्य घनं अक्रियार्थो नो मुपदेवो नर्थकश्चेह
 अत्र स्वप्नप्रसंगे क्रियार्थत्वं कल्पयितुं न न क्रियानि च यो दासी न्येति रेकेण न न्यथैष स्वसा बोधश्च संवदितोऽसावेवो
 वयति असावबुद्धिश्चो दासी न्ये कारणं सावदग्धं वनादिवं गिन क्तव्यमेवैष प्रामाण्येति तस्मात्प्रसक्त क्रियानि च यो दासी
 न्यमेव बाधो न हंत यश्चित्कैवमाद्यानिवृत्तिरुपदिश्यते न वसा क्रियानां पि क्रियास्य घनं अक्रियार्थो नो मुपदेवो नर्थकश्चेह
 नादित्त्वा र्थि वादविषयमानथे क्वा। एति घनं इत्येष्टव्यं। यदप्युक्तं वक्तव्यं विध्यतु प्रस्वसंतरेण क्लृप्ता मात्रमुच्यमानम
 नर्थकं स्यात्प्रसक्तं पावसुमतीत्यादिवदितित्त्वरिहृतं रज्जु रियेनायं सर्प इति क्लृप्ता मात्रमुच्यमानम
 क्षणोपियथा पूर्वसंसारितुं दृष्टो नान्तरज्जुस्वरूपकथनवदर्थवत्त्वमित्युक्तं अत्रोच्यते नावगतब्रह्मात्मसंस्थित्या
 र्थसंसारित्वं चाकंदं शयितुं ब्रह्मात्मसा च विरायात्र। न हि नारा। राद्यात्मा सिमानि नो दुःखसयादिमचंदृष्टमिति तस्यैव
 दृष्टमाणो नितब्रह्मात्मसावगमेतदसिमाननिवृत्तौ तदेव मिथ्या। ज्ञाननिमित्तं दुःखसयादिमत्वं सवतीति वाक्यं कल्प
 यितुं। न हि वनिनो मृदहस्तस्य सना सिमानि नो मृदापहारनिमित्तं दुःखसयादिमत्वं सवतीति वाक्यं कल्प
 तस्य तदेव नोपहारनिमित्तं दुःखसयादिमत्वं सवतीति नक्तु दुःखिनः कुंडलित्वा सिमानि निमित्तं सुखं दृष्टमिति तस्यैव कुंडलवि

सयविषयसुत्रमुपनिषद्वेवविज्ञायत इत्यनुपपन्नं न तस्माद्विज्ञेन प्रयुक्तं न तस्य हं प्रत्ययविषयकर्तृव्यतिरेकेणात्मा नैसर्ग
सूत्रस्य सम एक कूटस्थनित्यपुरुषो विधि का उतर्क समयव किं न विधिगतः सर्वस्यात्मा अतः स न केन विद्या त्पारव्यात्वं शक्यं
विधिशेषचं वानेनु आत्मत्वादेव सर्वपां न देयो नाप्युपादेयः सर्वविनश्यद्विकारजातं पुरुषांतं विनश्यति पुरुषो विनाशाय
स्वभावोद्विनाशी विविद्याहेतुना वा कूटस्थनित्यात् एव नित्यश्च ह्युक्तस्वभावस्तस्मात्पुरुषाच्च परं किं न सा काश्चासा
परागतिः ततोपनिषदं पुरुषं दृष्ट्वा मिती नोपनिषदं विज्ञेयं पुरुषस्योपनिषत्प्रधान्येन प्रकाशमानत्वेनोपपद्यते अतो
वस्तुपतरो वेद जागो नास्तंति क्व न तस्मात्समाश्रयं दपि द्वास्तस्य विदां अनुक्रमणं दृष्टे हितस्यार्थं कर्मो ववस्तुनं
स्यवगाहितं हर्म उज्जसा विषयत्वादि विप्रतिषेधग्राह्या सि प्राय इष्टं च अपि नाश्नायस्य क्रियाथेवादानं प्रकृतं मतं रथाना
मिष्येन देका तना एव पगच्छतां न तापे देशा तथैव प्रसंगः प्रवृत्तिनिष्ठं त्विव्यतिरेकेण सूतं चेदं रूपं हि शांतिनं यार्थं न कूटस्थनित्यं त्वे
त्तरनापदि शांतीति को हेतुः न हि तत्सु पदि प्रमाणं क्रिया न भवति अक्रियात्वे पि न तस्य क्रिया साधनत्वात् क्रियाथेव
न तापे देश इति चेन्नैष दोषः क्रियाथेव पि क्रिया निर्वर्तनशक्तिः मदस्य पदि धर्मव क्रियाथेवं तु प्रयोजनं तस्य न स्यात्
वता वस्तुपदि दृष्टं सवति यद्विना मापदि दृष्टं किं तव तन स्यादित्यन्यत अनवरगत आत्मवस्तुपदेशा अतथैव न विलुप्तं दृष्टि
तदवगत्या मिथ्या ज्ञानस्य संसा रहेता निवृत्तिप्रयोजनं क्रिये तस्य विज्ञातं अथैव क्रिया साधनवस्तुपदेशान अपि

[illegible]

अथ विविक्ता निमित्तेन धातुसाम्येन तस्य तदस्तिमानि न आरोग्यफलमहमरोग इति पञ्चद्विरुद्धं दत्ते। एवं स्नानात् मनस्य शोण
वीतादिना हं सुहः संसृजत इति यत्र बुद्धिरुपेक्ष्यते स संस्क्रियते स देहादिना संहं त एव तो नैव हं कर्त्ता हं प्रत्यय विषयेषां प्रत्ययि
ना सर्वा क्रिया निर्वर्त्यते तत्सत्त्वं च स एव आति तस्योरन्यः पिपलं स्वाद्व्युत्पन्नं न्योऽप्रतिवाक्यं इति। तिमं कर्त्ता न आत्मेन्द्रिय
मनोपुंक्तं तो केत्यादुर्मनीषिणा इति। तथा एको ह्येव सर्व नूतु गटः सर्व व्यापी सर्व नूतांतरात्मा। कर्माध्यक्षः सर्व नूताधिवासः
साक्षादेता केव को निगुणश्चेति। स पर्यगात्तु क्रमकायमवृणमस्मा विरं शुद्धमपापविहमिचेनौ मंत्रावनाये याति यत्रायतं नित्य
शुद्धतां वब्रह्मणो दृश्यतः। ब्रह्मना कथमोक्षः तस्मान्न संस्कार्यो मोक्षः। अतो न्यनो हं प्रति क्रियानु प्रवेशाद्वारं न शक्यं केन सिद्ध
यं भिन्नं तस्मात्ज्ञानमेवं शुद्ध क्रियायां गंधमात्रस्यापि अनु प्रवेश इह नोपपद्यते न तु ज्ञानं मानसी क्रियानेव लक्षणा क्रिया
स्ति नाम सा यत्र वस्तु रूप निरपेक्षे बोध्यते पुरुषवित्तव्यापाराधीना च। यथा यरये देवता ये ह विर्गृह्यं स्यात्तां ध्यायेद्देव
पथं नितिसंभ्यां सत्साध्याये। इति वैवमादिशुद्धानं विंशतं यद्यपि मानं संतथापि पुरुषेण कर्तुं मकर्तुं मन्यथा कर्तुं शक्यं इह न
तत्र वा इहानं तु प्रमाणान्यं प्रमाणं च यथा सूत वस्तु विषयं अतो ज्ञानं कर्तुं मकर्तुं मन्यथा कर्तुं मशक्यं केवळं वस्तु तत्र मवव
न बोद्धं नातेन नापि पुरुषतंत्रं तस्मान्नान सत्पि ज्ञानस्य महदे उद्गण्यं यथा बाहुरुषो वावगोतमग्नियो घावावगोतमाग्नि सि
त्यत्र ये पि पुरुषयो रग्निस्तु द्विर्मानसी सवतिके वचनादनात्तन्य चाक्रियेव सा पुरुषां त्रावयातु प्रसिद्धे नोऽपि अग्निबुद्धिर्न सा

विद्याकल्पितं गमां गिनितं न नित्यं कृतं तन्मनः स्वरूपसमर्पणान्मोहस्यानिरूप्यदोषः । यस्मिन् विद्यायाद्यो मोहस्तस्य वा
 शिकं कायिकं मानसं वा कार्यमपेक्षत इति युक्तं तथा विकार्यत्वं वक्तव्यं । फलं यो मोहस्य श्रवणमनित्यत्वं न हि दृष्ट्यादिविदुः
 मुपाद्यं वा घटादिनित्यं दृष्टं लोके न वाप्येव नपि कार्यापेक्षा । स्वात्मस्वरूपत्वे सति अनापत्त्या द । स्वस्वरूप्यतिरेकत्वे विदुः
 पानाप्यसंवेगं तत्वेन नित्यास्य स्वरूपत्वात् सवर्णब्रह्मण आकाशस्य वनस्पि संस्कारा यो मोहः येन व्यापारमपेक्ष्यत । संस्कारा
 दिनामसंस्कारस्य गुणाधाननवास्यादोषापनयनेन वानतत्वात् न गुणाधानेन संसृजति अनापेक्षा त्वाप्यब्रह्मस्वरूप
 चो मोहस्य नापि दोषापनयनेन नित्यस्य ब्रह्मस्वरूपत्वात् मोहस्य स्वस्वरूपमपेक्षं वसंस्तिरालूत मोहः । क्रियया सांस्क्रिय
 मसापेक्षितं ज्यत यथा दृष्टानिधेयं किं यथा संस्क्रियमाणे तत्स्वरूपं त्वम इति वक्तव्यं । क्रिया प्रयत्नानुपपत्तेरात्मनः यद्
 प्रयत्नक्रियात्मविभुत्वं तीने वा मानं तत्तत्तेयदि आत्मा क्रियया विक्रियेतानित्यं तन्मात्रमनः प्रसज्यता अविकार्याय
 पुन्यत इति नेवमादीनि वाक्यानि वाच्यं न तन्निष्ठं तस्मान्न क्रियात्मनः स्वाप्रिया संतवनि । अन्याप्रिया यारु ॥ १० ॥
 क्रियाया अपि विषयत्वं तया भासं स्क्रियत । ननु देहाप्रययारु नानाविधमनः क्रियया पवीतादि क्रियया देहा संस्क्रि ॥ ११ ॥
 यमाणो दृष्टः न देहसं हतस्यैवा विद्या । गृहीतस्यात्मनः संस्क्रियमाणत्वात् प्रत्यक्षं हि ज्ञानावगमनादे
 देहसंभवपितृत्वादेहाप्रयया तत्सह न एव कश्चिदविद्यात्वेन परिगृहीतः संस्क्रियत इति युक्तं यथा देहा

आरंभः । आदिब्रह्मसंसाररूपसंपदादिहृदये ब्रह्मैकविज्ञानेऽप्युपगम्यमानेन त्वमस्य देव ब्रह्मास्मि अयमात्मा ब्र
 ह्मैवमादीनां वाक्यानां ब्रह्मात्मैकब्रह्मप्रतिपादनपरः पदसमन्वयः । अतस्तत्त्वित्येव हृदये गच्छति । द्विष्टे सर्वसंशय इति चेत्
 मादीनां अविद्या निवृत्तिरुक्त्यर्थे नान्युपस्योरनृत्तलोकत्रलैवभवतीति चेवमादीनित्वावापत्तिरुक्त्यादिसंपदादिपदेन
 शास्त्रेणोपपद्यमानं तस्मान्नसंपदादिरूपं ब्रह्मात्मैकब्रह्मविज्ञानं । अतो न पुरुषाया पारतन्त्र्या ब्रह्मविद्या किं नृदि
 श्यमादिप्रमाणाविषयज्ञानवदुक्तं तत्रा । एवं तत्त्वस्य ब्रह्मणस्तत्त्वज्ञानस्य दानकया विद्युत्तया आकाशक्या नुपेक्षा क
 ल्पयितुं न । अविदिक्रिया कर्मत्वेन कर्मानुपेक्षा ब्रह्मया । अन्यदेव तद्विदितादृशो अविदितादृशीति विदिक्रियाकर्म
 त्वप्रतिषेधात् । अतस्तत्त्वज्ञानातिविकेन विज्ञानीयादिति चेत् । तयोपास्तिक्रियाकर्मत्वप्रतिषेधोपि न । अविषयत्वे
 ह्यप्युक्त्यस्य तदेव ब्रह्मत्वं विदितं यदिदमुपासते इति । अविषयत्वं ब्रह्मणः शास्त्र्यानिबलुपपत्तेरिति चेत् । नृजविद्याक
 ल्पितं नृदि । इति पूर्वोक्तस्य नृदिशास्त्रमिदं तया विधिर्विषयस्तत्त्वब्रह्मप्रतिपिपादयिष्यति । किं नृदिप्रत्ययगत्त
 त्वेन विषयतया प्रतिपिपादयेद्विकल्पितं वेद्यवेदिनृचवृद्धनादितदुपपत्तयति तथा च शास्त्रं स्यात्तत्त्वस्य मत्तं मत्तं
 स्य नृवत्तः । अविज्ञातं विज्ञानता विज्ञातमविज्ञानता । नृदृष्टं दृष्टं नृदृष्टं नृदृष्टं विज्ञातं विज्ञातं विज्ञातं इति चेवमादि । अतो

निरूपणगम्यते अतो न कर्तव्यं शेषेन ब्रह्मोपदेशोपुक्तः अपि च ब्रह्मवेदप्रतिपत्तवति। ह्येतत्वास्त्यकर्माणि तस्मिन्
 विपरिवरे। आनन्दब्रह्मणो विद्वां न विसर्तितुल्यने। अतये वै ज वत क प्राप्नोति सि। तदात्मानमे वावेव अहं ब्रह्म
 स्मीति तस्मात्सर्वमसत्तत्तत्रको मोहः कुत्रो क ए क च भूत पश्यत इत्येवमाद्याः अतयो ब्रह्मविद्यानेतरं मोहं ह्य
 यंत्यो मध्ये कार्योतरं व्यावर्तयंति तथानिद्रा तपश्चपं नृषि वामदेवः प्रतिपदं मनुरसवं सूर्यश्चेति ब्रह्मदर्शनसर्व
 तावयो मध्ये कार्योतरवारणायादाहृष्यी। तथा तिष्ठन्नायति तितिष्ठति गायत्रीयोर्मध्ये तत्क तर्कं कार्यं तिरनासा
 तिगम्यते इति नः पितायोस्माकमविद्यायाः परंपारं तास्य सि अतस्ते वसगवदुशस्य स्तरस्त्रिगो कमात्मविदिति
 सोदं सगवः शान्तिमितं मां तगवां ह्येकस्य परंपारं तारयतु तस्मै मृदि शकषाया यत्तमैः सः पारं दशयति सगवः स तत्
 भार इति चेन्नमाद्याः अतयो मोक्षप्रतिबंधनिवृत्तिमात्रमेवात्मज्ञानस्य फलं दर्शयंति तथा वा नारय प्रणीतं न्य
 यथाप्युदितं सूत्रं दुःखजन्म प्रवृत्तिदोषमिथ्या ज्ञानानामुत्तरात्तरापायतदनंतरापायादपवर्ग इति मिथ्याज्ञा
 नापायश्च ब्रह्मात्मैकच विज्ञानाद्भवति न नंदं ब्रह्मस्मैकच विज्ञानं संपदुपं। यथानंतं वेमनोनं ताविश्वेदेवा अ
 नंतमेव स तेन लोकं जयति। तिनूवा घासरूपं। यथामनो ब्रह्म युपासीतादित्यो ब्रह्मेत्युपासीतेति वमन आ
 दित्यादिषु ब्रह्मदृष्ट्या साः नापि विशिष्टक्रियायोगिनिमित्तं वायु वातवर्गः प्राणो वा विसर्गः शक्तिवन्ननाया

२॥

२॥

नित्यं संसाररूपं कृतिस्मृत्या यत्प्रसिद्धं तस्यैव कृतिः न ह वै स शरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्तीति यथा वर्णितं
संसाररूपमनुवदति अशरीरवाक्यं संतं न प्रियाप्रिये स्पर्शात् इति प्रियस्पर्शनप्रतिषेधाच्चोदनात् लक्षणं धर्मकार्यत्वं प्रो
क्तं अत्र यस्याशरीरस्य प्रतिषिध्यत इति गम्यते धर्मकार्ये हि प्रियस्पर्शनप्रतिषेधो नोपपद्यते अशरीरत्वं मेव य
मस्य कार्यमिति चेन्न तस्य स्वात्ताविकत्वाद् अशरीरं शरीरे धनवस्तेष्ववस्थितं मे हांतं विनुमात्मानं भव्याधीरो न शोचति ।
अत्रा ॥ गोह्यमनाः सुखो सं ॥ गोह्यं यदुत्पद्यते इत्यादि कृतिन्यूनत एवानुसृत्य फलविलक्षणं मोक्षारथं शरीरत्वं हि
त्यसिद्धं वच्च किं विपरिणामि नियमस्मिन् विप्रमाणे पितृदेवदमिति बुद्धिर्न विहन्यते यथा ॥ पृथिव्यादिजगज्जि
ह्वरादिनां यथावासां रथानां गुणा इदं नु मा पारमार्थिकं कृत्स्नमित्येवो मवन् सर्वव्यापि सर्वविक्रियारहितं नित्यं
तद्वै निवृत्तयं स्वयं ज्योतिः स्वसावयत्रयमधिर्मासहकार्येण काष्ठत्रयं नोपवर्तते तदशरीरं मोक्षारथं ॥ अन्यत्र च मोक्ष
व्यवसायमादित्यत्रास्मा कृता कृतान् ॥ अन्यत्र सतत्त्वत्वाच्च यत्तत्प्रयत्नित हृदेत्यादि कृतिन्यः ॥ अतस्तद्ब्रह्मण्यस्यैव हि
ज्ञासा प्रकृतानां तद्वदिकृतव्यवसायत्वेनोपदिश्येत तन्न कर्तव्यत्वेन साध्यश्चेन्मोक्षोऽप्युपगम्यता नित्यपूर्वस्यात् ॥ तत्र
वै सतियथोक्तकर्मफलं धेवनारतमेषु नित्येषु कश्चिदतिशयो माक्ष इति प्रसज्यत नित्यश्च मोक्षः सर्वतोद्भवो हि

वै स्तुतो

पामात्रेण निवर्त्तते ननु निवर्त्तते अतः ब्रह्मणोऽपि यथा पूर्वसुखदुःखसंसारधर्मदर्शनान् । अतः यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य
इति वक्ष्यमाणोऽत्र कालो यो मन्तव्यो निदिध्यासनयोर्दर्शनान् तस्मात्प्रतिपत्तिविधिविषयतयैव शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्मास्य
प्राप्तव्यमिति ॥ ॥ अत्रातिधीयते न कर्म ब्रह्मविद्या फलव्यावर्तलक्षणपात्र । शारीरं वाचिकं मानसं च कर्म यति स्मृतिप्र
सिद्धिर्मार्ग्यं यदि ध्याति ज्ञासा अथातो धर्मज्ञासेति सूचितं । अत्रापि हि सादिः प्रसिद्धे चोदनाल्लक्षणत्वाज्ज्ञास्यः
परिहाराय तयोश्चोदनाल्लक्षणयो रर्थानययोर्धर्माधर्मयोः फलप्रत्यक्षसुखदुःखवगारीरवाङ्मौलिरेवोपचुज्य नो
माने विषये हि यस्योपगमन्य ब्रह्मदिक्कावरांते शुद्धसिद्धे मनुष्यत्वादारस्य ब्रह्मांतेषु देहवस्तुं रतारतम्यमनुश्रयत सु
ततश्च तद्देतोर्धर्मैतारतम्यं गम्यते धर्मैतारतम्यादधिकु र्तारतम्यं प्रसिद्धं यथित्वसामर्थ्यं विद्वत्तादिकृतमधिक
मितां ततम्यं तथा यथागाद्यनुष्ठायिनामिव विद्यासमन्विता दुत्तरणपथागमनं कर्तव्यं चेति प्राप्ते दत्तसाधनधर्मा रोषा
दिक्रमणादक्षिणपथागमनं चापि सुखतारतम्यं तस्माद्यनतारतम्यं च शास्त्राद्यावत्संपातसुषिक्त्यस्माद्भूम्यते ॥ ७ ॥
तथा धर्ममनुष्यादिषु नरैर्गर्भकालादिषु सुखलक्षणादनाल्लक्षणाधर्मसाध्य एवेति गम्यते तारतम्येन पक्षे मान
स्तथा च भूतजन्तुजन्तुषु देवदेहवस्तुदुःखतारतम्यं दर्शनान् तद्देतारधर्मस्य प्रसिद्धे चोदनाल्लक्षणास्यतदनु
स्थायिनां रतारतम्यं गम्यते एवमविद्यादिदोषवतोऽवमाधर्मतारतम्यनिमित्तं शरीरोपादानपूर्वकसुखदुःखतारतम्यमन

स्वर्गपार्यत्वादानवर्धकमनर्थोनामिति च। अतः पुनरपि विदित्यविशेषवत्तय च विदित्यविशेषात्तयान्निकर्तयस्यार्थेन हास्त्रीतये
 पक्ष्यावान्यदुपयुक्तसामान्याददाता नामपितयेवाथ वत्स्यास्ति वक्षि परचेयथा स्वर्गकामस्याग्निहोत्रादिसाधने
 विषयते एवममृतत्वकामस्य ब्रह्मज्ञानं विधीयत इति युक्तं न च हि ज्ञास्यैकदा ण्यसुक्तं कर्मकांडे न चोवर्मा हि ज्ञास्यैकदा
 तु च तं नित्यं निर्मृतं प्रमुज्जिज्ञास्यमिति तत्र धर्मज्ञानफलं हि नुष्ठानापेक्षादिलभ्युणं ब्रह्मज्ञानफलं तत्रैव नुमर्हति नार्हत्येवं तत्र
 बुं कार्ये विधिप्रयुक्तस्य ब्रह्मज्ञानाः प्रतिपाद्यमाना च आत्मा च अरे इह यम्य आत्मा यदुत्तपाप्मा सो नृपयः सति जिज्ञासित
 यम्य आत्मेयं गोपासीत आत्मानमेव लोकमुपासीत ब्रह्मा वेदेद ब्रह्म वेद ब्रह्मैव तव नीत्यादिषु विधानेषु सन्मुको सा वासा
 ब्रह्मेया कां ह्यात्तस्वरूपसमपणेत सर्वदेहांता उपयुक्ताः नित्यः सर्वज्ञः सर्वगतो नित्यदृष्टो नित्यसुहृत् सुहृत्सुहृत्सुहृत्
 विज्ञानमानंदं ब्रह्मेयं समादयः। तदुपासनाच्चराचरदृष्टादृष्टमोक्षः फलं तत्र विधायिकत्वेन विद्यतु नु पूर्वोक्तवस्तुमात्र
 कथनं दानोपादानां संनवात्सप्तदीपावसुमती राजासोगच्छत स्यादिव कर्म वेदेदं तत्वा काना मानयं कर्म च सत्तननु
 वस्तुमात्रे कथं नोपि रज्जिरियं नायं संप्रश्यादो चान्तिज नितसीति निवर्तनेनार्थवत्त्वं दृष्टं तथा इह पि अस्मात्साया न वस्तु
 कथनेन संसारित्वांति निवर्तनेनार्थवत्त्वं स्यात्। स्यादेतदेवं यदि रज्जुस्वरूपा वस्त्रवर्णा इव संप्रश्यांति तत्र सत्वरूपं भव
 संसारित्वांति ?

नायसीयते तत्तेन के पत्रे दिव्यादिना क्रियाकारण कफक निराकरण अतेः नयपरिनिष्ठितवस्तु स्वरूपत्वेपि प्र
त्यक्षादिविषयत्वं तच्च मसीति अत्र मस्मान्नावस्यशास्त्रमन्तरेणानवगम्यमानत्वात् यद्वहयोपादेय रहितत्वा
दुपदेशानर्थक्यमिति तेषां हेयोपादेयस्य ब्रह्माभावगमस्य सर्वकेशप्रहाणापह्युरूपार्थसिद्धेः स्वता
तिपादनस्य तु सुवाक्यगतापासनाथत्वेपि न कश्चिद्विरोधः न तु तथा ब्रह्मण उपपासना विविशेषत्वं संसर्ग
स्य कवे हेयोपादेयस्य तया क्रियाकारकादित्वा विज्ञानोपमदपि पक्षः ननु कथं विज्ञानेनोन्नयितस्य
हेतुविज्ञानस्य पुन संसर्गोत्तिष्ठेनोपासनाविशेषोपत्वं ब्रह्मण प्रतिपाद्यतयद्यप्यन्यत्र वेदवाक्यानां विवि
संसां स्यादमन्तरेण प्रमाणं न दृष्टं तथाप्यमविज्ञानस्य फलपक्षे तत्रानिद्विषयस्य शास्त्रस्य प्रामाण्यं वाक्यं
त्याख्यानुत्तवानुमानगम्यशास्त्रप्रमाण्येनान्यत्र दृष्टं निदर्शनमप्येतत्तस्मात्सिद्धं प्रब्रह्मणः शास्त्र
प्रमाणकत्वं अत्रापरप्रत्यवतिष्ठेयद्यपि शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्मतथापि प्रतिपत्तिविधिविषयतयैव शास्त्रेण
ब्रह्मसमर्पत यथायुपाहवनीयादीनि अहो किकान्यपि विविशेषतया शास्त्रेण समर्पतेन दृष्टं
तत्तद्विनिवृत्तिप्रयोजनत्वात् शास्त्रस्य तथा हि शास्त्रतत्पर्यं विदुः आहुः इष्टादितस्यार्थक्यमविवक्ष
नोपादनेति क्रियायाः प्रकर्तव्यं च न तस्य ज्ञानस्य पक्षः तद्विज्ञाना क्रियायै न समान्तायः आम्नाय

२३

अ६

॥६॥

अक्रियायता

यावता प्रामाण्यस्य क्रियार्थत्वादनर्थक्यमतदर्थानामिति क्रियापरत्वशास्त्रस्य दर्शितं अतो वेदांतनामान
र्थको कट्टदेवतादिप्रकाशनार्थत्वेन वा क्रियाविषयमुपासनादि क्रियांतरार्थत्वं वा न हि परिनिश्चितं वस्तु प्रति
पादनं नैवति प्रसक्तं द्विविषयत्वात् परिनिश्चितवस्तुतः तत्प्रतिपादनं च हेयोपादेय रद्विषयपुरुषार्थत्वात्
अतस्त्वसोरोदीदित्येव मदीनामानर्थक्यमात्रादिति क्रियातत्वाविना सिधायित्वेन कर्मसमवायिभूतं नैव क
विदपि वेदाकाशां विधिसंस्पृष्टं मंत्राणां यन्त्रादृष्टोपपन्ना वा। न च परिनिश्चितवस्तु स्वरूपे विधि संसर्ग इति
या विषयत्वाद्धिः तस्मात्कर्मोपेक्षितवत्त्वरूपदेवतादिप्रकाशनेन क्रियाविधि शेषत्वं वेदांतानां। अथ प्रकरणं
तरन्त्यान्तदहं न्युपगम्यततयापि नैस्ववाक्यगतरपासनादिकर्मपरत्वं तस्मात्तद्व्युत्पत्त्या शास्त्रयो नित्यं इति प्राप्नु
कथ्यते। तत्र समन्वयात्। ननु अत्र पूर्वपक्षे व्याख्ययर्थः तद्व्युत्पत्त्यसर्वज्ञसर्वेशक्तिजगदुत्पत्तिरिति लुप्यकारणं वेदांतशास्त्रो
दकागमत्कथं। समन्वयान्न सर्वेषु दिवेदांतेषु वाक्यानि तास्यैषा तस्यार्थस्य प्रतिपादकत्वेन समनुगतानि स
देवसोम्येदमगूआसीदकमेव। द्वितीयमात्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् तद्वत्तद्ब्रह्मा ध्रुवमनपरमन्तरमवात्मनय
मात्मा ब्रह्म सवानुसूड ब्रह्म वेदममृतपुरस्तादित्यादीनि न वत भूताना पदाना ब्रह्म स्वरूप विषये निश्चितं सम
न्वये वगम्यमानेऽर्थान्तरकल्पनायुक्ता। अतस्तत्तत्कल्पनाप्रसंगात् न वतर्था कर्तृस्वरूप प्रतिपादनपर
विधिना ते तत्वावपत्ता। तत्रार्थे त्वे न विधानात्पुनरिति स्तावकत्वं नायं वत्त मन्त्रं मंत्राणां निष्पत्त्यादीनां।

दित जातानि जीवंति आनंदं प्रयत्नमि संविशंतीति अन्यन्यप्येवं जातीयकानि वाक्यानि नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसर्वज्ञस्त्व
 रूपकारणविषयाण्युदाहृतव्यानि जगत्कारणत्वप्रदर्शनेन सर्वज्ञं ब्रह्मेत्युपक्षिप्तं तत्तद्वदयन्ता एषा स्रियो नित्यादि
 ति महत्तत्वे वेदादेः शास्त्रस्यानेकविद्यास्थानोपबृंहितस्य प्रदीपवत्सर्वावद्योतिनः सर्वज्ञकल्पस्य योनिः कार
 णं ब्रह्म न हीदृशस्य शास्त्रस्य जगत्वेदादिलक्षणस्य सर्वगुणान्वितस्य सर्वज्ञादन्यतः संभवोस्ति यद्यद्विस्तरा
 र्थं शास्त्रं यस्मात्पुरुषविशेषात् भवति मय्या व्याकरणादिपाणिन्यादेः हेयै कदेशार्थमपि सततोप्यधिकतरवि
 ज्ञान इति प्रसिद्धं लोके किमु वक्तव्यमनेकशरवाभेदमिन्नस्य देवतिर्यङ्मनुष्यवणाश्रमादिप्रविभागहेतोः स
 जगद्धारव्यस्य सर्वज्ञानाकरस्याप्रयत्नेनैव लीला न्यायेन पुरुषनिष्ठा सवत्स्यस्मान्महतोभूताद्योनेः संभवो
 स्य महतोभूतस्य निःश्वसितमेतद्यद्वेदइत्यादि श्रुतेः तस्य महतोभूतस्य निरतिशयं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं चेति
 अथवा यथोक्तमग्नेवेदादिशास्त्रं योनिः कारणं प्रमाणमस्य ब्रह्मणो यथावत्स्वरूपाधिगमेशास्त्रादेव प्रमाणं
 जगत्तो जन्मादिकारणं ब्रह्माधिगम्यत इत्यभिप्रायः शास्त्रमुदाहृतं पूर्वसूत्रेयतो वा इमानि भूतानि जायंत इ
 त्यादि किमर्थं तर्हीदं सूत्रं यावता पूर्वसूत्रे एव एवं जातीयकं शास्त्रमुदाहरता शास्त्रयो नित्वं ब्रह्मणो दर्शितं गुण
 ते तत्र सूत्राक्षरेण स्पष्टं शास्त्रस्यानुपादात्तात् जन्मादिकेवलमनुमानमुपन्यस्तमित्याशंकेतं तामाशंकांति
 वर्तयितुमिदं सूत्रं प्रवृत्तेशास्त्रयो नित्यादिति कथं पुनर्ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वं मुच्यते

कर्तव्ये हि विषये नानुभवापेक्षा स्तीति श्रुत्या दीनामेव तत्र प्रामाण्यं स्यात् पुरुषाधीनात्मत्वात् कर्तव्यस्य कर्तुं
कर्तुमन्यथा कर्तुं शक्यं लौकिकं वैदिकं च कर्म यथाश्वेन गच्छति पद्ममन्यथा वानगच्छतीति यथातिरात्रे षोडशिनं
गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति उदिते जुहोति अनुदिते जुहोतीति विधिप्रतिषेधाच्चात्रार्थवतः स्युः १ विक
त्योत्सर्गपि बाह्यश्च न तु वस्तुत्वेनैव मस्तिना स्तीति वा विकल्प्यते विकल्पनास्तु पुरुषबुध्यपेक्षाः न वस्तुयाथात्म्य
ज्ञानं पुरुषबुध्यपेक्षं किंतु वस्तुतंत्रमेव तत्र न हि स्याणावेकस्मिन् स्थाणुर्वापुरुषो वा न्यो वेति च तत्त्वज्ञानं भवति च
त्र पुरुषो न्यो वेति मिथ्या ज्ञानं स्थाणुरेवेति तत्त्वज्ञानं वस्तुतंत्रत्वात् एवंभूत वस्तुविषयाणां प्रामाण्यं वस्तुतंत्रं
तत्रैवं सति ब्रह्मज्ञानं मपि वस्तुतंत्रमेव भूत वस्तुविषयत्वात् ननु भूत वस्तुत्वे ब्रह्मणः प्रामाण्यं तत्र विषयत्वमेवेति
वेदांतवाक्यविवारणानर्थिकैव प्राप्ता न हि द्रव्याविषयत्वे संबंधाग्रहणात् स्वभावतो विषयविषयाणीन्द्रियाणि
न ब्रह्मविषयाणि सति हीन्द्रियविषयत्वे ब्रह्मण इदं ब्रह्म संबन्धकार्यमिति गृह्येत कार्यमात्रमेव गृह्यमाणं ब्रह्मणा
संबन्धं किमन्येन केन विद्वांसंबन्धमिति न शक्यं निश्चेतुं तस्माद्भुत्मा हि सूत्रं नानुमानोपन्यासांथं किंतु हि वेदां
तवाक्यप्रदर्शनार्थं किंपुनस्तद्देहांतवाक्यं यत्सूत्रेण हृत्तिलक्षयिषितं भृगुर्वैवारुणिर्वरुणं पितरमुपसस्ता
रं अधीहि भगवो ब्रह्मे तीक्ष्णकर्म्या ह्यतो वा इमानि भूतानि जायंते येन जातानि जीवंतियत्प्रयं त्यभिसंवि
शंति तद्ब्रह्म तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति तस्य च निर्णयवाक्यं आनंदाद्देववर्त्विमानि भूतानि जायंते आनं

शा. व्यं मस्मज्जन्मस्थितिर्भगंयतः सर्वज्ञा सर्वशक्तेः कारणात्भवतितद्रूपेति वाक्यशेषः अन्येषामपि भावविकाराणां त्रिष्वेवांतर्भा
 ४ वदति जन्मस्थितिनाशनामिह ग्रहणं. याचकपरिपठितानां तु जायते स्तीत्यादीनां ग्रहणे तेषां जागतः स्थितिकालेपि सं
 भाज्यमानत्वात्कूलकारणादुत्पत्तिस्थितिनाशाजगतो न गृहीताः स्फुरित्माशं क्ये ततन्माशं कीर्तित्योत्पत्तिर्ब्रह्मणः काले
 त्रैवस्थितिः प्रलयश्चेते गृह्यते. न यथोक्तविशेषणस्य जगतो यथोक्तविशेषणमीश्वरमुक्त्वा न्यतः प्रधानास्त्वेतन्मात्र
 अणुभ्योऽभावात्संसारिलोकोत्पत्त्यादिसंभावयितुं शक्यं. न च स्वभावाद्दिशिष्टदेशकालनिमित्तोपादानात् एत
 देवानुमानं संसारिव्यतिरेकेश्वरास्तित्वसाधनं ईश्वरकारणिनो मन्येते. नन्विहा पितदेवो पत्न्यस्तजन्मादिभूते
 न वेदांतवाक्यग्रथनार्थत्वात्सूत्राणां. वेदांतवाक्यानि हि सूत्रैरुदाहृत्य विचार्यते. वाक्यार्थविचारणाध्यवसान
 निर्वृत्ता हि ब्रह्मावगतिर्नानुमानादिप्रमाणांतरनिर्वृत्ता. सत्सु तु वेदांतवाक्येषु जगतो जन्मादिकारणावादिषु त
 दशविहणदायाय अनुमानमपि प्रमाणं ~~ननु वेदांतवाक्येषु जगतो जन्मादिकारणावादिषु त~~ भवन्तनिवार्यते. श्रुत्यैव च स
 हागत्वेन तर्कस्याभ्युपेतत्वात्. तथा हि श्रोतव्यो मंतव्य इति श्रुतिः पंडितो मेधावी गंधारानेवोपसंपद्येतेव
 मेवेतन्वार्थवानुक्तवो वेदेति च पुरुषबुद्धिसाहाय्यमात्मनो दर्शयति. न धर्मजिज्ञासायामिव श्रुत्या दया एव प्रमाणं ब्रह्मजिज्ञा
 सायां किंतु श्रुत्या ह्येवोपायादयश्चासंभवमिह प्रमाणं. अनुभवावसानत्वात् भूतवस्तुविषयत्वाच्च ब्रह्मज्ञानस्य

वृहतेर्धातो रर्थानुगमात् सर्वस्यात्मत्वाच्च ब्रह्मास्त्वित्प्रसिद्धिः सर्वो ह्यात्मास्त्वित्प्रत्येति न नाहमस्मीति यदि हि ना
त्मास्त्वित्प्रसिद्धिः स्यात्सर्वो लोको नाहमस्मीति प्रतीयात् आत्मा च ब्रह्म यदि तर्हि लोके ब्रह्मात्मत्वेन प्राप्तिरिति
ततोऽसात्मेवेत्यजिज्ञास्यत्वं पुनरापन्नं न तद्विशेषं प्रति विप्रतिपत्तेः देहमात्रं वैतन्यविशिष्टमात्मेति प्राकृता जना
लोकायतिकाश्च प्रतिपन्नाः इन्द्रियाण्येव चेतनान्यात्मेत्यपरे मन इत्यन्ये विज्ञानमात्रं क्षणिकमित्येके शून्यमित्यप
रे अस्ति देहादिव्यतिरिक्तः संसारीकर्ता भोक्ता इत्यपरे भोक्तैव केवलं न कर्तृत्वे के अस्ति तद्व्यतिरिक्त ईश्वरः सर्वज्ञः सर्वश
क्तिरित्येके चित् आत्मा स भोक्तुरित्यपरे एवं बहुवो विप्रतिपन्ना युक्तिवाक्यतदाभासाश्च याः संतस्तत्रा विचार्य यत्किंचि
त्प्रतिषेधमानो निःश्रेयसात्प्रतिहन्वेतानर्थं चेत्तदा तस्माद्ब्रह्म जिज्ञासोपन्यासमुखेन वेदांतवाक्यमीमांसातद्विरोधि
तर्कपकरणानि श्रेयसप्रयोजनाप्रस्तूयते ब्रह्म जिज्ञासितव्यमित्युक्तं किं लक्षणं पुनस्तद्ब्रह्मेत्यत आह भगवान्स्व
त्रकारः जन्माद्यस्य यतः जन्मोत्पत्तिरादिरस्येति तद्गुणसंविज्ञानो वक्तव्यी हि जन्मस्थितिर्भेदं समासार्थः जन्मनश्चा
दित्वं श्रुतिनिर्देशापेक्षं वक्तव्यतापेक्षं च श्रुतिनिर्देशस्तावत् यतो वा इमानि भूतानि जायंते इत्यस्मिन्वाक्ये जन्मस्थि
तिप्रत्ययानां क्रमदर्शनात् वक्तव्यतामपि जन्मना लक्षात्मकस्य धर्मिणः स्थितिप्रत्ययसंभवात् अस्येति प्रत्यक्षादि
संनिधापितस्य धर्मिण इमानि निर्देशः षष्ठीजन्मादिधर्मसंबंधार्था यत इति कारणानि निर्देशः ॥ ३४ ॥ अस्य जगतो नामरूपा
भ्यां व्याकृतस्यानेककर्तृभोक्तृसंयुक्तस्य प्रतिनिमित्तदेशकालनिमित्तक्रियाफलाश्रयस्य मनसाप्यचित्परवनासु

श. भाष्यं

२

विशेषनिष्ठत्वात् एवमपि प्रत्यक्षं ब्रह्मणः कर्मत्वमुक्तं ज्यसामान्यद्वारेण परोक्षं कर्मत्वं कल्पयतोऽर्थः प्रयासः स
माश्रितः स्यात् न यथोक्तिः श्रिताशेषविचारप्रतिज्ञानार्थत्वादिति चेत् न प्रधानपरिग्रहे तदेषैक्षितानाम
थाश्रितत्वात् ब्रह्महिज्ञानेनाहुं मिदुतमत्वात् प्रधानं तस्मिन् प्रधाने जिज्ञासा कर्मणि परिग्रहीते सति ये जि
ज्ञासितेर्विना ब्रह्म जिज्ञासितं न भवति तान्यथा शिष्टान्येवेति न एव कस्तत्र यितव्यानि यथा राजासोग
कुतीत्कलेसपरिवारपरराजोगमनमुक्तं भवति तद्वत् श्रुत्यनुगमाच्च यतो वा इमानि भूतानि जायंते इत्याद्याः
श्रुतयस्तद्विजिज्ञासस्वतद्वत्तेति प्रत्यक्षमेव ब्रह्मणो जिज्ञासा कर्मत्वं दर्शयति तच्च कर्मणि षष्ठीपरिग्रहे
सूत्रेणानुगतं भवति तस्मात् ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठीः ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा अवगतिपर्यंतं ज्ञानं सन्वाच्या
या इत्याद्याः कर्म फलविषयत्वादिच्छायाः ज्ञानेन हि प्रमाणेनावगंतुमिच्छं ब्रह्म ब्रह्मावगतिरिह पुरुषार्थः नि
शेषसंसारविजाविद्याद्यनर्थनिवर्हणात् तस्माद् ब्रह्म जिज्ञासितव्यं तत्पुनर्ब्रह्म प्रसिद्धं प्रसिद्धं वा स्यात् य
दि प्रसिद्धं न जिज्ञासितव्यं अथाप्रसिद्धं नैव शक्यं जिज्ञासितुमिति उच्यते अस्ति तावत् ब्रह्म नित्यशुद्धबु
द्धनुक्तस्वभावं सर्वज्ञं सर्वशक्तिसमन्वितं ब्रह्म शब्दस्य हि व्युत्पाद्यमानस्य नित्यशुद्धत्वाद्यर्थः प्रतीयते

३

सास्वविषये नियुंजानेन पुरुषमवबोधयति ब्रह्मचोदना तु पुरुषमवबोधयत्येव केवलं अवबोधयत्या
चोदना जल्यत्वा तन पुरुषो वबोधे नियुज्यते यथा सार्थसंनिकर्षेणार्थवबोधस्तद्वत् तस्मात्किमपि
वक्तव्यं यदनंतरं ब्रह्म जिज्ञासो परिश्यत इति उच्यते नित्यानित्यवस्तुविवेकः १३ इत्युक्तं अस्ति गवि
राजः राम एमादि साधनसंपत्तुं मुमुक्षुत्वं चेति ४ तेषु हि सत्सु प्रागपि धर्मजिज्ञासा यत्तु धर्मं
राको ते ब्रह्म जिज्ञासितुं शक्तुं न विपर्यये तस्माद्यथा शब्देन यथोक्तसाधनसंपत्त्या नंतरं ननु परिश्य
ते अतः शब्दो हेतुः यस्माद्देह एवाग्नि होत्रादीनां श्रेयः साधनानां मनिसफलतां दर्शयति तद्यथा ह
तं जितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते इत्यादिः तथा ब्रह्मविज्ञानादपि परमपुरु
षार्थं दर्शयति ब्रह्मविदोति परवित्यादिः तस्माद्यथोक्तसाधनसंपत्त्या नंतरं ब्रह्म जिज्ञासा कर्तुं
व्याः ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्म जिज्ञासा ब्रह्मचवक्ष्यमाणलक्षणं जन्माद्यस्य यत इति अतएव न ब्रह्मश
दस्य जन्माद्यार्थांतरमार्शकित्वं ब्रह्मण इति कर्मलिषष्ठी न शेषे जिज्ञासापेक्षत्वा जिज्ञासायाः
जिज्ञासांतरा निर्देशाच्च ननु शेषेष्वपि परिग्रहे ब्रह्मणो जिज्ञासा कर्मत्वं न विरुध्यते संबंधसामान्यस्य

प्रतिपत्तये सर्वे वेदांता आरभ्यन्ते. यथा राममर्थः सर्वेषां वेदांतां तथा वयमस्यां शास्त्रीरिक्मीमांसायां प्रदर्शयि
 ष्यामः। वेदांतामीमांसाशास्त्रस्य व्याचिरव्यासितस्पर्शमादिमं सूत्रं अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति. तत्राश्वशब्द
 आनंत्यार्थः परिगृह्यते नाधिकारार्थः ब्रह्मजिज्ञासाया अनधिकार्यत्वात्. मंगलस्य च वाक्यार्थे समन्व
 याभावात्. अर्थांतरप्रयुक्त एव ह्यश्वशब्दः श्रुत्या मंगलप्रयोजनो भवति. पूर्वप्रकृतापेक्षायाश्च फलत आ
 नंत्यव्यतिरेकात्. सति चानंत्यार्थत्वे यथा धर्मजिज्ञासा पूर्ववृत्तं वेदाध्ययनं नियमेनापेक्षते एवं ब्रह्म
 जिज्ञासापि पूर्ववृत्तं नियमेनापेक्षते तद्वक्तव्यं. स्वाध्यायानं तयंतु समानं. नन्विह कर्मविवोधा
 नंत्यविशेषः। न. धर्मजिज्ञासायाः प्रागपि अधीतवेदांतस्य ब्रह्मजिज्ञासापपत्तेः। यथा च
 हृदयाद्यवदानानामानंत्यनियमः क्रमस्य विवक्षितत्वात्. न तथेह क्रमो विवक्षितः शेषशे
 षित्वेऽधिकृतताधिकारत्वे वा प्रमाणाभावात्. धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः फलजिज्ञास्यभेदाच्च. अ
 भ्युदयफलं धर्मज्ञानं तच्च अनुष्ठानापेक्षं. निःश्रेयसफलं तु ब्रह्मज्ञानं न चानुष्ठानांतरापे
 क्षं. भाव्यश्च धर्मे जिज्ञास्यो न ज्ञानकाले स्ति. पुरुषव्यापारतंत्रत्वात्. दूहभूतं ब्रह्मजिज्ञा २
 स्यं नित्यत्वात् न पुरुषव्यापारतंत्रं. चोदनाप्रवृत्तिभेदाच्च. याहि चोदनाधर्मस्य प्रमाणं

तुमारभते. हरिततण्णपूर्णपाणिमुपलभ्य तं प्रत्यभिमुखी भवंति. एवं पुरुषा अपि व्युत्पन्नाः कूरदृष्टीनां क्रो-
 शतः दंडोद्यतकरान् बलवत उपलभ्य ततो निवर्तते. अतः समानः पश्चादिभिः पुरुषाणां प्रमाणप्रमेयव्यव-
 हारः. पश्चादीनां च प्रसिद्धो विवेकसर्वकः प्रत्यक्षादिव्यवहारः. तत्सामान्यदर्शनात् व्युत्पन्नमतीनामपि
 पुरुषाणां प्रत्यक्षादिव्यवहारस्तत्कालसमान इति निश्चीयते. शास्त्रोक्तव्यवहारे यद्यपि बुद्धिपूर्वकरीता वि-
 दित्वात्मनः परलोकसंबन्धमधिक्रियते तथापि न वेदांतवेद्यमशानायाद्यतीतमपेक्षब्रह्मक्षेत्रादिभेदमसंश-
 यत्मितत्वमधिकारेपेक्ष्यते. अनुपयोगादधिकारविधौ रोच्ये. प्राकृचतया भूतात्मज्ञानात् प्रवर्तमानं शास्त्र-
 विद्यावद्विषयत्वं नातिवर्तते. तथा हि ब्राह्मणो यजेतेत्यादीनि शास्त्राण्यात्मनि वर्णश्रित्यैव स्थानि वि-
 रोषाध्यासमाश्रित्य प्रवर्तते. अध्यासो नामात्मस्मिंस्तद्बुद्धिरित्यवोचाम. तद्यथा पुनश्चाद्यादिषु सकलेषु वि-
 कलेषु बाह्वेव सकलो विकलो वेति वाद्यधर्मानात्मन्यध्यस्यति तथा देहधर्मान् कृशो हृल्लो हतिष्ठामि ग-
 छासिलं वृथामिवेति. तथेन्द्रियधर्मान् मूकः काणो वधिरोवाहं. तथांतःकरणधर्मान् कामसंकल्पवित्तकिसा-
 ध्यवसायादीन्. एवमहं प्रत्ययिनमशेषस्वप्नवारसाक्षिणिप्रत्यगात्मनि एवैवैनादिरनंतो नैसर्गिकोऽपि
 सोमिथ्याप्रत्ययरूपः कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रवर्तकः सर्वलोकप्रत्यक्षः अस्यानर्थहेतोः. ब्रह्मण्यत्मेकत्वविद्या

२ अध्यस्यतं प्रत्यगात्मानं सर्वसाक्षिणं तद्विषयिणं तः करणादिष्वध्यस्यति. २

श्री- ७५

तत्त्वमसि
आसहीनस्य

अप्रमाणात्मप्रसिद्धैः। नचायमस्ति नियमः पुरोऽवस्थितविषये विषयांतरमध्यसितमिति न प्रत्यक्षेपि
प्रमाणेन ग्राह्यं तन्मलिनतामध्यस्यति एवमहिंसाः प्रत्यगात्मन्यप्यनात्माध्यासः। तमेतमेवंलक्ष
णमनासात्प्रविद्येति मन्यते तद्विवेकेन च वस्तुस्वरूपावधारणं विद्यामाहुः। तत्रैवं सतियत्र
प्रमाणसंयुक्तं न दोषेण गुणेन वा गुणमात्रेणापि न संवध्यते तमेतमविद्यारूपमात्मानात्मनोरितरे
प्रमाणसंयुक्तं सर्वप्रमाणप्रमेयव्यवहाराः लौकिकाः प्रवृत्ताः सर्वाणि च शास्त्राणि विधिप्रतिषेध
प्रमाणपरानि। अथ पुनरविद्यावद्विषयाणि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि चेति उच्यते देहेन्द्रियादि
प्रमाणपरानि मानैरहितस्य प्रमातृत्वाद्यनुपपत्तौ प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः। नहीन्द्रियाण्यनुपादाय प्रत्य
क्षादिव्यवहारः संभवति नचाधिष्ठानमंतरेण प्रियव्यापारः संभवति नचानध्यस्तात्मभावेन देहेन के
चित्प्रवृत्तिरिति नचेतस्मिन् सर्वस्मिन् सति असंगस्यात्मनः प्रमातृत्वमुपपद्यते नच प्रमातृत्वमंतरेण
प्रमाणप्रवृत्तिरस्ति तस्मादविद्यावद्विषयाण्येव प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि च पञ्चादिभिश्चा
विशेषात् यथा हि पञ्चादयः शास्त्रादिभिः श्रोत्रादीनां संबंधे सति शास्त्रादिविज्ञाने प्रतिकूले जाते ततो
निवर्तते अनुकूले प्रवर्तते यथा देहो घृतकरं पुरुषमभिमुखमुपलभ्य मामयं हंतुमिच्छतीति पलायि

ॐ अक्षयणीयसमानमिधरावत्संतरोपदशकस्वपूर्वदशमसंस्कारद्वारेणोपबोधः । त

२ चिह्नान्तरे क्वाः ३ विषयस्य च तत्त्वम्
विषये चेतनस्तस्माद्विषयस्यैतन्मूलकमेवेत्यभिप्रायः

[illegible]